

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΔΩΔΩΝΗ

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Φ.Π.Ψ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

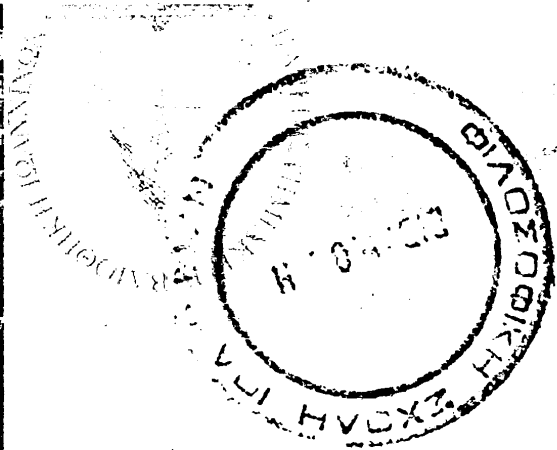

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2002

Δ Δ Δ Δ Δ

20107 916 70123

78

27. 9. 53

© 2002: ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ & ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

Τα άρθρα του Τόμου αυτού δημοσιεύονται με την προσωπική ευθύνη των συγγραφέων τους ως προς το περιεχόμενο και τη μορφή. Απαγορεύεται κάθε μορφής αναδημοσίευση χωρίς τη γραπτή άδεια του Τμήματος Φ.Π.Ψ. του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΔΩΔΩΝΗ

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2002

ΑΝΑΛΟΓΗ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΝ

ΜΕΡΩΝ ΤΗΣ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑΣ

Δ Ω Δ Ω Ν Η

Μέρος Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας
Πρώτο: της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Μέρος Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Φιλολογίας της Φι-
Δεύτερο: λοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Μέρος Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδα-
Τρίτο: γωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανε-
πιστημίου Ιωαννίνων.

UNIVERSITÉ DE IOANNINA
FACULTÉ DE PHILOSOPHIE

D O D O N E

TROISIÈME PARTIE

L' ANNÉE SCIENTIFIQUE DU DÉPARTEMENT
DE PHILOSOPHIE, PÉDAGOGIE ET PSYCHOLOGIE

TOME 31/Γ' (2002)

TOME 31

IOANNINA 2002

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Panagiotis Noutsos, 'Social exclusion' and 'Human rights'	13-21
Χαράλαμπος Νούτσος, Γεώργιος Α. Παπανδρέου. Αγιογραφία και δικαίωση	23-78
Λεωνίδας Αθανασίου - Π. Ξηντάρας - Κ. Πλιακοπάνος, Τα προγράμματα πρόσθετης διδακτικής στήριξης (ΠΔΣ) στο Λύκειο: Τα όρια του εφικτού και της υπερβολής	79-168
Γρηγόρης Καραφύλλης, Φιλοσοφική προσέγγιση του ρατσισμού υπό την έποψη του ενισχυτικού και θεσμικού μοντέλου	169-195
Georgios Ch. Koumakis, Prolegomena zu einer Grundlegung zu den Grenzen der Freiheit	197-203
Ελένη Καραμπατζάκη, Στωϊκές απηχήσεις στο <i>De Civitate Dei</i> του Ιερού Αυγουστίνου	205-225
Karen Gloy, The basic structure of the modern conception of selfconsciousness [ελληνική περίληψη: Νικόλαος Γκόγκας]	227-240
Κώστας Θ. Πέτσιος, Γεώργιος Σουγδουρής (1645 /7 - 1725): Άγνωστα στοιχεία για τη ζωή, τη διδασκαλία και το φιλοσοφικό του έργο	241-308
Παναγιώτης Νούτσος, Ένας άλλος «Βίος» του Πυθαγόρα	309-315
Βιβλιοκρισίες	317-329
Χρονικό του Πανεπιστημιακού Έτους 2001-2002	331-347

CONTENTS

Panagiotis Noutsos, 'Social exclusion' and 'Human rights'	13-21
Charalabos Noutsos, Georgios A. Papandreou. Hagiographie et consécration	23-78
Leonidas Athanassiou - P. Xintaras - K. Pliacopanos, Programmes additional teaching work in senior high schools	79-168
Grigorios Kapafillis, Philosophical approach to racism in sense of corroborating and institutional model	169-195
Georgios Ch. Koumakis, Prolegomena zu einer Grundlegung zu den Grenzen der Freiheit	197-203
Helen Karabatzaki, Stoic views in saint Augustine's <i>De Civitate Dei</i>	205-225
Karen Gloy, The basic structure of the modern conception of selfconsciousness	227-240
Kostas Th. Petsios, Georgios Sougdouris (1645 / 7 - 1725): Unknown information about his life, his teaching and his philosophical work	241-308
Panagiotis Noutsos, Pythagoras' an other «life»	309-315
Book Reviews	317-329
Chronicle 2001-2002	331-347

PANAGIOTIS NOUTSOS

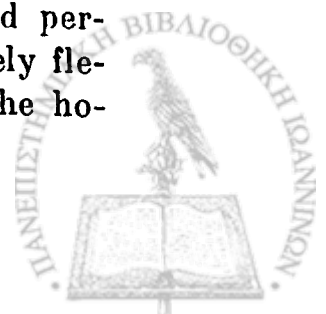
'SOCIAL EXCLUSION' AND 'HUMAN RIGHTS'

I.

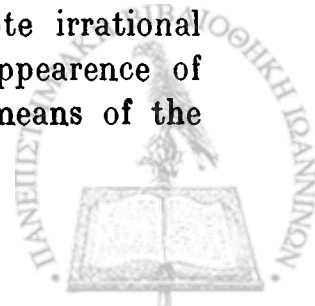
My inclusion in this set of papers does not stem organically from the subject of 'political economy', however broadly it may be taken (and despite the fact that, according to the aged Engels, it can be blunted until it becomes "an empty phrase, one which is abstract and absurd"; 21/22.4.1890: 463). It is also determined by the question of 'social inequalities', which the programme of the present conference treats - tacitly, it must be admitted - as a generic concept in connection with 'social exclusion'. Consequently, the methodological apparatus and the interpretative viewpoint which underlie the working hypothesis are based on the analyses produced by a social and political philosophy which is constantly striving not to decline into self-contradiction.

II.

Clearly, this starting - point does not circumvent the question of the interpretative range and theoretical validity of the term 'social exclusion', which is defined by the common denominator of the various related modes of elaboration as a singular process of marginalisation of social groups and individuals, in the sense that they find it extremely difficult to gain access to the labour market and, consequently, to those public commodities that contemporary societies believe to be appropriate to the dignity of the working citizen. Despite its obvious tendency to shake off the descriptive veneer, an analytical approach to this definition turns directly against its covert concomitants, to which a number of objections can be raised. I would like to underline the most important of these. Where 'excluded persons' are concerned, the list of categories appears to be relatively flexible: the mentally disturbed, alcoholics, substance abusers, the ho-

meless, bag people, prisoners, the aged, immigrants, refugees, minorities, semi-skilled groups of working people. As for the 'ante-chamber' to the world of work (which, Sartre tells us, has accustomed us to the idea that "we were born at the age when we received our first salary"; 1960, 47), it contains 'school failures' of all kinds - with particular emphasis on the entrance routes to university, where the horizon of expectation of academic training is overshadowed by a concern for unimpeded vocational security. In terms of the mechanisms of exclusion, the grid of causes leading to marginalisation does not emerge clearly even when allusions are made to the social division of labour or, in a related sense, to the presence of a 'reserve industrial army' or of the *Lumpenproletariat* (Marx 1867: 657; 1850: 26; Marx-Engels 1848: 472). This is because we are dealing neither with a 'reserve' (especially in those cases in which the individual's power to work is irreparably damaged) nor with 'human *disjecta membra*' cast to the sidelines by the restructuring of social relations (that is, to the extent to which the traditional social fabric disintegrates and separates out its waste). The conclusion reached by E. Buret and cited by Marx (1867: 288) that poverty is caused by "the power of things" and not by the power of human beings lies close to the position that poverty is alien to the dynamics of the social formations, which are thus relieved of responsibility for its generation or dissemination. However, that which is discharged during the combustion of social change is enveloped in bands of incrimination, since here, too, there are active mechanisms to legitimate the 'exclusion' directed to those who are 'inside' but particularly to those who are 'outside' and - according to the patterns of thought laid down by the Enlightenment - are themselves personally responsible for their 'fate'. In the age of 'communications exclusion', their 'misfortunes' can rage at the overwhelming strength of the labour market, at the ineffectiveness or the inconsistency of the 'social state' and, of course, at the misery of civilisation, which weaves 'delinquency' or 'lawlessness' in behaviour in with the 'smooth' establishment of social functions, as their 'other side'. This joint presence of those who are 'inside' and those who are 'outside' minimises the scope for dialectical friction or a rift between the 'chosen' or 'select' of society as a whole and the 'disinherited' - (though it is worth bearing in mind that the ancient Greek phrase *κατ' αποκλήρωσιν*, literally 'disinherited', could also denote irrational or chance exclusion). Although social reality gives the appearance of being fragmented (which permits its reproduction by means of the

absolute fetishism of its individual functions and its representation in different rings of 'political geography', from the City out to the most distant suburbs), labour, which, as a tangible, everyday pattern of classification ("he is a doctor", «he is a bin-man"), enables vocations to formulate the constitution of identities and 'normal' integration through the wage into the social process, is imposed upon each of its members as a uniform ontological foundation.

III.

Generalisation of the term 'social exclusion' is, as we all know, to be attributed to senior officials of the European Union, who drawing on the related views of sociologists - most of them French - determined yet another framework for 'action' in order to combat the social 'pathology' of the member-states. A tradition of 'cross-cultural' programmes already prepared for the integration of Gastarbeiter in West Germany operated in the same direction. Are we dealing here with a variant form of sociological populism, one in which the class diversification of modern societies is transcribed into a 'neutral' language which ignores the heterogeneity of social groups and the mechanisms by which hegemony in their articulation is determined? Given the interpretative scope of the term 'social exclusion' as I recorded it in the previous paragraph, are we left only - in order to keep up appearances - with a tactic of 'entryism' into the field of conceptual constructs in the *a priori* certainty that the thought and the reality are not identical? That, for example, was what happened with "politische Ökonomie" and with the 'critique' of it, whose completion was undertaken by Marx, from his *Economic and Philosophic Manuscripts* to *Capital*. If there actually are grounds for including 'social exclusion' in the conceptual category of 'social inequalities' (and it is clear that the choice of the plural form is neither random nor without good reason), then wage labour should also be inscribed into the co-ordinates of thinking in this respect: the subjects of such 'marginalisation', the grid of causes, the forms taken by 'delinquency', the mechanisms of 'legitimation' and 'defence', and so on. It is thus from a different theoretical matrix that the thinking behind 'organic solidarity' among the members of modern society is derived; it seems to stem from their dissimilarity and from the cognate 'anomic' suicide, and to do so in particular when the instances of 'social exclusion' are treated exclusively in terms of 'political logic'. To re-

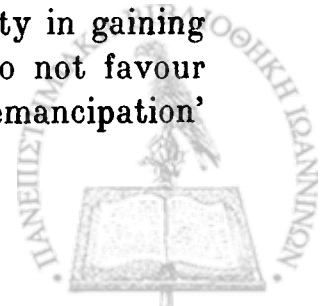

turn to the paradigm of Marx, this is where the original 'critique' of Political Economy emerges once more: the 'revolution' condenses into a single moment the retrieval of man, who ceases to be viewed as a component of the state, since the reconciliation of 'political logic' with the social plane is achieved and the relations of authority which crushed man are removed. The political revolution is 'partial' in nature because it does not demolish the pillars supporting the edifice: what happens is simply that part of 'urban society' (the "bürgerliche Gesellschaft") is liberated and takes over "universal" power *in nomine* of the general emancipation of society (1843 / 1844: 390, 388). For this notional association, the French Revolution is seen as a "classic period of political logic", in accordance with which the state constructs bourgeois society and not vice versa; the more solidly 'political prevention' establishes itself, the more difficult it is to perceive the sources of 'social handicap' (31.7.1844: 402, 409). Thus, if 'social exclusion' is viewed in the light of 'social logic' - that is, of the balance of the classes and related inequalities - then it will move from the precincts of the "bürgerliche Gesellschaft" into the jurisdiction of "gesellschaftliche Menschheit". Consequently, the social plane is reunited with the coincidence of 'a change in the situation' and 'a change in human activity', and the conception of "Selbstveränderung" as a 'revolutionary act'. For the popularisers of 'social logic' - that is, for philosophers, educationalists, jurists and political intellectuals in general, the question now is to change the world (Marx 1845: 5/6).

IV.

How does thinking about 'human rights' unfold along the same conceptual lines? Does the thematic division of 'social logic' as I have just defined it self-evidently create a correlation between 'social exclusion' and 'human rights'? Kant advocated the summing up of all the rights of man in one: the 'right to live', including within this the demand that mankind as a whole should be allowed to reproduce with dignity. To use early Marxian wording, they could also be summed up in the claim for "complete emancipation of all the senses and properties of man" (1844:284/285).

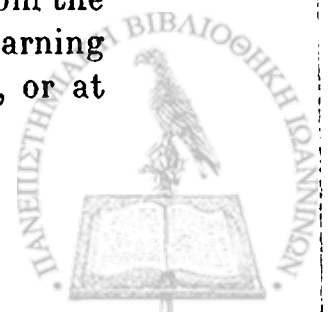
On the historical horizon of the current age, difficulty in gaining access to the labour market or final exclusion from it do not favour a hypothetical 'removal' of labour itself. At best, its 'emancipation'

is connected with the fact that "each man is becoming a worker and productive work is ceasing to be a class property" (Marx 1871: 343). This same concept of the right to employment can be seen in refracted form in the attempt to conceive an anti-society which will transcend the present one, in which case it will simply be the case that "the slavish subjugation" of individuals to the division of labour will be eliminated, and the division of labour will become "not just a means for living, but the primary need of living" (1875: 21). In "all the possible modes of production", including that of "co-operative producers" exercising "joint control" over production and deposing it from its position of "blind power", the "civilised man" ("Zivilisierete") has to confront the "force of necessity": only "above" and "beyond" that does "the development of human powers" as an "end in itself" begin to take place (1894: 828).

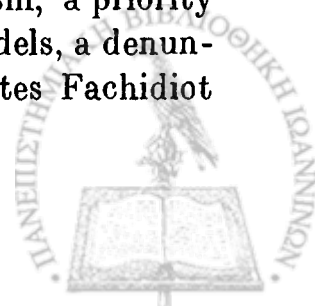
The "force of necessity" becomes even more hard to tolerate in conditions of unemployment, inadequate social security, wretched pensions and universal misery, towards which the interlocking mechanisms of 'exclusion' are tending to lead. Here we are dealing with the rights of gender, age, education, information, health, the environment, creation, the community, difference, defence against symbolic violence and suppression, resistance to 'development' models and consumerism, cultural nationality within a multicultural frame of conduct, direct democracy, and so on. These indicators group themselves - not particularly clearly, it has to be said - into two distinct units which deserve further examination. If free time is seen as the cost of participation in the process of reproducing the individual's power to work, then working time has precedence. If, on the other hand, working time is treated as something completely different from free time, then priority goes to the latter. However, if we are to ascertain the terms of continuity and discontinuity between the two facets of time in which man's life is spent, then we need to make a fresh classification of rights: the 'excluded', wherever they may be, have rights in connection both with working time and with free time.

On the one side, the scale stretches as far as the reduction of working time (without a diminution of income, of course) and on the other the increasing of free time (without it becoming excessively expensive or wasteful) involves the potential to double the world: apart from the world which ties us down to the needs and compulsions of earning our daily bread there is another world, which bears our seal, or at

least the mark of our wakefulness. If recreation refers us to the creation of foci of political education and of social anti-bodies, then those who succeed in achieving high levels of free time may become the exponents of a 'new philanthropy'. We do not need to enlist at this point Nietzsche's sarcastic comments on the similar attitude of the 'strong man', nor is it necessary to use as an alibi the possibility that the 'excluded' are not conscious of their own exclusion. *Dignitas hominis*, as elaborated by Pico della Mirandola and Vico, means that the political constitution of society is a 'work of art' (Noutsos 1979: 150), made by the hands of man and for his needs - of man, whom Marx termed the creator of history (1867:393).

Social movements which adopt an affirmative attitude towards individual creativity are in a better position to develop because they provide their members with opportunities to exploit their free time. In that sense, the majority of these movements - in the technologically developed countries, at least - are forms of self-organisation of the "civil" society as it attempts to lay "permanent siege" (Habermas 1985: 59) to the rifts which separate the classes in the heteronymous society. Among recent examples one might cite the events of May and June 1968 in Paris, when out of the pandemonium caused by the invocation in the same cause of Marx, Bakunin, Luxemburg, Trotsky, Stalin, Mao and Che emerged a set of ideas which recorded, or at least alluded to, a different sense of history, one which lacked the faded labels of party-line 'orthodoxy' and the analysis even of its dissident theoreticians ("Althusser à rien") who had become "political celebrities", to use the provocative expression employed by the 'Situationnistes' (Gombin 1969: 29). The records of this experience, in the form chiefly of slogans ("écrivez partout") covered the walls not only of the Sorbonne but also of the Renault factory, providing extremely acute stimuli for an awareness of the serious problems raised by the everyday action of individuals as a mode of political education. To some extent, the events confirmed Marx's youthful observation that it is social prosperity, and not poverty, that leads people to 'political logic' (1844: 406). Over and above that, one could observe a denial of the grand - and thus hollow - ideological configurations, a shattering of the logical surface that often functions as a disguise for the true situation, a rejection of the authority of a science revolving around social determinism, a priority for the exploitation of free time without consumerist models, a denunciation of the fragmentation of knowledge which generates Fachidiot

and the controller of human needs, a condemnation of the paternalism that determines relations between the two sexes, a disapproval of the rationale of development and of the institutional hierarchy of needs, a preference for the present as a replacement for the future and of revolt for 'stadiocracy', and a proposal that the margins should be moved to the centre and that authority, similarly, should be shifted to the sidelines.

If realism meant demanding the impossible ("Soyez réaliste, demandez l'impossible"), then it became clear that the social revolution could take place without the previous existence - or even the invention - of the specialised mechanisms of political change. This unruly, unco-ordinated advocacy of the subject as the individual's only right or of the categorical assertion that man is "das höchste Wesen für den Menschen" (Marx 1843/44: 385) demonstrated in a political manner - though certainly not to the benefit of the familiar Left-wing political formations, or even of the organised wings of those who played a leading part in the events of May - that the social revolution was as topical as ever. In shaking French society, even for a short time, and functioning as an "antidote to the geriatric illness of communism" or as a reminder that communism is always to be identified with "the movement that does away with the current state of affairs" (Marx-Engels 1845: 35), it was operating as an alternative proposition to the institutionalised process for the production and reproduction of a discourse of subversion, and it provided an opportunity, *hic et nunc*, for the problem of autonomy to be re-examined from the very beginning.

V.

The constant interpolation of 'social logic' into 'political logic' presupposes that 'social exclusion' comes under the same heading as 'social inequalities' and consequently that we can formulate a contemporary form of humanism which legitimates the 'socially-excluded' as the holders of rights. In one sense, it could be said that Aristotle was confirmed in making the similar observation (in conjunction with the distinction between 'repose' and working time) that "friendship is said to be equality, for the friend is said to be another self" (*Nicomachean Ethics* 1166 a 30). In the gigantic organisational configurations of today's societies, with their centralised and carefully-policed structures, the scope for the development of initiatives on the part of sections of the "civil" society will depend on the

degree to which those sections are conscious of their own autonomy. Here we are faced with a wager whose outcome is uncertain and which, at the same time, constitutes the 'greatest lesson' to be learned on the open list of the rights of modern man.

BIBLIOGRAPHY

- Bakounine, M., *Étatisme et Anarchie* [1873], Paris 1908.
- Balibar, E., *Les frontières de la démocratie*, Paris 1992.
- , *La philosophie de Marx*, Paris 1993.
- Bourgeois, B., *Philosophie et droits de l'homme de Kant à Marx*, Paris 1990.
- Castel, R., *Les metamorphoses de la question sociale*, Paris 1995.
- Donzelot, J.(ed.), *Face à l'exclusion. Le modèle français*, Paris 1991.
- Engels, Fr., "An Bloch" (21/22-9-1890), MEW, v. 37.
- Gombin, R., *Le projet révolutionnaire*, Paris - La Haye 1969.
- Habermas, J., *Theorie des kommunikativen Handelns*, I. II, Frankfurt a. M. 1981.
- , *Die Neue Unübersichtlichkeit*, Frankfurt a. M. 1985.
- Marx, K., *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung* [1843/1844], MEW, v. 1.
- , «Kritische Randglossen zu dem Artikel "Der König von Preussen und die Sozialreform"» [31-7-1844], MEW, v. 1.
- , *Ökonomisch-philosophische Manuskripte* [1844], MEW, compl. v. 1.
- , [*Thesen über Feuerbach*] [1845], MEW, v. 3.
- , *Klassenkämpfe in Frankreich* [1850], MEW, v. 8.
- , *Das Kapital*, I [1867], MEW, v. 23.
- , *Der Bürgerkrieg in Frankreich* [1871], MEW, v.17.
- , *Kritik des Gothaer Programms* [1875], MEW, v. 19.
- , *Das Kapital*, III, ed. Fr. Engels [1894], MEW, v. 25.
- Marx, K. - Engels, Fr., *Die deutsche Ideologie* [1845], MEW, v. 3.
- , *Manifest der Kommunistischen Partei*, [1848], MEW, v. 4.

Noutsos, P., *Ουτοπία και Ιστορία*, Athens 1979.

- , «Προβλήματα ερμηνείας της σκέψης του Marx», *Δωδώνη*, part III, 15 (1986), 9-24.
- , *Karl Marx, ο κριτικός της ιδεολογίας*, Athens 1988.
- , «Από την "πολιτική" στην "κοινωνική λογική"», *Λεβιάθαν*, 5 (1989), 117-126.
- , *Le marxisme européen. Une théorie en construction*, Jannina 1989.
- , «Γαλλική Επανάσταση: τα όρια της "πολιτικής" και της "κοινωνικής λογικής"», in: ΚΜΑΣ, *Γαλλική Επανάσταση και σύγχρονη κριτική σκέψη*, Athens 1990, 191-197.

Paugam, S., *La disqualification sociale. Essai sur la nouvelle pauvreté*, Paris 1991.

Röhrich, W. (ed.), *Vom Gastarbeiter zum Bürger*, Berlin 1982.

Rosanvallon, P., *La crise de l'État-Providence*, Paris 1981.

- , *La nouvelle question sociale*, Paris 1995.

Sartre, J. - P., *Critique de la raison dialectique*, I, Paris 1960.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΝΟΥΤΣΟΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ

Αγιογραφία και δικαίωση

Το 1999 εκδόθηκε και ο δεύτερος τόμος για τον Γεώργιο Παπανδρέου (=Γ.Π.) από τον κ. Σήφη Μπουζάκη (=Μπ.)¹. Στις πρώτες 120 σελίδες (σ. 15-135) το ενδιαφέρον του συγγραφέα, όπως και στον πρώτο τόμο, «εστιάζεται στην εξέταση της σχέσης και της θέσης του Γ.Π. απέναντι στα εκπαιδευτικά ζητήματα, στην αποτίμηση της παιδαγωγικής θεωρίας και της εκπαιδευτικής πολιτικής του στην ελληνική εκπαίδευση κατά την περίοδο 1933-1968»². Στις επόμενες 37 σελίδες (σ. 137-174) απαριθμούνται δύο είδη πηγών: «Πηγές» (χωρίς προσδιορισμό) και «Πηγές για την εκπαιδευτική θεωρία του Γεωργίου Παπανδρέου και τη συνολική δράση του στο χώρο της παιδείας». Ακολουθούν σχεδόν διπλάσιες σελίδες (σ. 175-247), στις οποίες δυο πίνακες καταγράφουν τα «τεκμήρια» και το «νομοθετικό έργο» του Γ.Π. Ο τόμος ολοκληρώνεται με τις υπόλοιπες 405 σελίδες (σ. 249-654), στις οποίες αναδημοσιεύεται το κείμενο των «Τεκμηρίων». Κι εδώ, όπως και στον πρώτο τόμο, δεν υπάρχει δυστυχώς πίνακας π.χ. κυρίων ονομάτων.

Είχα παλιότερα την ευκαιρία να «ξετινάξω» κυριολεκτικά το περιεχόμενο του πρώτου τόμου³. Ο κ. Μπ., όπως ανέμενα, εποίησε την νήσσαν, ακόμα και βιβλιογραφικά. Φαίνεται πως υπερεκτιμά την ξεπερασμένη πια τακτική της *damnatio memoriae*. Οι λόγοι, βέβαια, αυτής της σιωπής

1. Σήφης Μπουζάκης, *Γεώργιος Α. Παπανδρέου (1888-1968). Ο πολιτικός της παιδείας*, τόμ. Β': 1933-1968, Gutenberg, Αθήνα 1999.

2. Στο ίδιο, σ. 16. Οι παραπομπές εδώ στο κείμενό μου αναφέρονται σ' αυτόν το δεύτερο τόμο του «πονήματος» του κ. Μπ.

3. Χαράλαμπος Νούτσος, «Γεώργιος Α. Παπανδρέου. Ιστορία της εκπαίδευσης και αγιογραφία», *Δωδώνη* (Επιστημονική Επετηρίδα του τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων), Ιωάννινα 1997, τόμ. ΚΣΤ' (Μέρος Τρίτο), σ. 107-175. Θυμίζω εδώ στον αναγνώστη, απλώς για σύγκριση, πως η έκταση του κειμένου της προσέγγισης του κ. Μπ. στον πρώτο τόμο, φυσικά μαζί με φωτογραφίες και ένθετα πλαίσια, μόλις έπιανε τις 61 από τις σελίδες του. Οι υπόλοιπες 291 αφορούσαν «πηγές», βιβλιογραφία, πίνακες και «Τεκμήρια».

είναι προφανείς, για όποιον γνωρίζει, έστω και επιφανειακά, τις ως τώρα επιδόσεις του στην ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Όπως θα δείξω αμέσως πιο κάτω, ο ευφυής βιογράφος του Γ.Π. περιορίστηκε να μπαλώσει στα μουλωχτά όσες τρύπες νόμισε ότι έβλεπε σε μια πρώτη γραφή του κειμένου του, ανοίγοντας, ωστόσο, χωρίς να το υποψιάζεται, ακόμη μεγαλύτερες.

Καταπιάνομαι εδώ με την κριτική του δεύτερου τόμου για δυο λόγους: Πρώτον, να μην υποθέσει ο αναγνώστης πως ο συγγραφέας (=σ.) θεράπευσε όλα τα μεθοδολογικά, πραγματολογικά και ερμηνευτικά «κουσούρια» του πρώτου τόμου, βελτιώνοντας τις επιδόσεις του, και δεύτερον να αναδείξω συνολικά και τεκμηριωμένα -βήμα προς βήμα- πώς θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί μεθοδολογικά το «πόνημα» ως αντιπροσωπευτικό παράδειγμα προς αποφυγή και συνάμα ένδειξη για την ποιότητα της έρευνας στην ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης, που «ανθεί» σε νεόκοπα παιδαγωγικά τμήματα. Το δίτομο έργο του κ. Μπ. συνιστά πράγματι μια τέτοια παραδειγματική «περίπτωση». Γιατί, τελικά, αυτό που ενδιαφέρει εδώ θεωρητικά και πολιτικά, όσους συμμερίζονται την κριτική μου, είναι η αναίρεση όλων εκείνων των προϋποθέσεων, που ευνοούν και επιτρέπουν την παραγωγή τέτοιου είδους διανοητικών προϊόντων, όπως αυτό του κ. Μπ.

Μεθοδολογίας φούμαρα. Στον πρώτο τόμο του πονήματός του ο κ. Μπ. δε σκέφτηκε ή δε μπόρεσε να γράψει δυο λόγια για τη «μέθοδο» που ακολούθησε, προσεγγίζοντας και σχολιάζοντας τα «τεκμήριά» του. Εισέπραξε, έτσι, μια δέσμη από έξι ερωτήματα και φυσικά μια σειρά από παρατηρήσεις, που έκαναν παντελώς διάτρητο το πόνημά του¹. Ο κ. Μπ. διάβασε ασφαλώς και τα ερωτήματα και τις παρατηρήσεις μου αυτές και σιωπηρά, χωρίς καν να αναφερθεί στην κριτική μου, βάλθηκε να μπαλώσει το δεύτερο τόμο με μιάμιση σελίδα «ζητήματα μεθοδολογίας» (σ. 21-22). Δε σκέφτηκε όμως ή δε μπόρεσε να γράψει λίγες αράδες και να εξηγήσει στον αναγνώστη του, αν και πόσο η «μέθοδος», την οποία επέλεξε εδώ, ίσχυσε και στην προσέγγιση-σχολιασμό των τεκμηρίων του πρώτου τόμου.

Αυτή η «σημαίνουσα απουσία», να κυκλοφορεί δηλ. μόνο ο δεύτερος τόμος με μεθοδολογικές διακηρύξεις, συνιστά βέβαια παγκόσμια πρωτοτυπία. Ομολογώ την άγνοιά μου, πως δε γνωρίζω κάτι ανάλογο στη διεθνή βιβλιογραφία, γι' αυτό και υποθέτω -δηλ. ελπίζω- πως δε θα βρει άλλους εγχώριους μιμητές! Ταυτόχρονα, όμως, υποδηλώνει μια βαθιά ερευνητική υποτίμηση της «θέσης και της σχέσης» του Γ.Π. στη νεοελληνική εκπαι-

1. Στο ίδιο σ. 109-115. Έγραφα λοιπόν εκεί, ανάμεσα σ' άλλα, πως «στο πόνημα του κ. Μπ. δεν υπάρχει καμιά ένδειξη ότι τον απασχόλησαν τέτοιου είδους ερωτήματα» (σ. 109) και πως ακόμα απουσιάζουν «στοιχειώδεις μεθοδολογικές προϋποθέσεις συγκέντρωσης και ανάγνωσης 'πρωτογενούς' υλικού» (σ. 110).

δευτική πολιτική, μια και μόνο το ένα δεύτερο αυτής της «θέσης και σχέσης» θεωρείται άξιο να προσεγγιστεί και να αναλυθεί με ρητή «μεθοδολογία». Πού πήγαν οι δηλώσεις «αγάπης και σεβασμού» στον «πολιτικό της παιδείας»;

Δε γνωρίζω, συνεπώς, αν αυτή η πρωτοτυπία αποτέλεσε το αποφασιστικό κριτήριο για την οικονομική ενίσχυση, την οποία επάξια έλαβε ο κ. Μπ., ειδικά γι' αυτόν το δεύτερο τόμο του «πονήματος», από το φίλιο υπουργικό «Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας»¹. Γνωρίζω, αντίθετα, πως όσα διαλαμβάνει ο σ. κάτω από τον βαρύγδουπο τίτλο «ζητήματα μεθοδολογίας» είναι απλώς φούμαρα. Ο ειδικός θα συμφωνήσει, υποθέτω, εύκολα μαζί μου. Οι υπόλοιποι αναγνώστες ας αρκестούν προς το παρόν στις επόμενες παρατηρήσεις γι' αυτή την a posteriori «μεθοδολογία».

1. Ούτε στον πρώτο τόμο ούτε και στο δεύτερο αισθάνθηκε ο κ. Μπ. την ανάγκη να εξηγήσει και να δικαιολογήσει στον αναγνώστη την «τομή» του 1932. Γιατί η «εξέταση» τέμνει τη «θέση και τη σχέση» του Γ.Π. με όριο το 1932; Μήπως γιατί το 1932 έκλεισε ο πρώτος «κύκλος» της υπουργίας του; Μήπως θεωρεί ο κ. Μπ. αυτή την πρώτη «θητεία» του Γ.Π. στο υπουργείο Παιδείας πολύ πιο σημαντική σε σχέση π.χ. μ' εκείνη του 1951; Τότε το μεσοδιάστημα 1933-1951 γιατί αποτελεί (όσο αποτελεί) αντικείμενο διαπραγμάτευσης του δεύτερου τόμου; Οι αντιλήψεις και πρακτικές του Γ.Π. για την εκπαίδευση του 1935 βρίσκονται πιο «κοντά» (ιδεολογικά και πολιτικά) στα 1930-1932 ή στο 1951; Τα ερωτήματα αυτά -θα μπορούσαν ασφαλώς να πολλαπλασιαστούν- δεν είναι βέβαια παρωνυχίδες σχολαστικισμού. Αφορούν την αντίληψη του κ. Μπ. για τον ιστορικό χρόνο, δηλ. για τις τομές, τις διάρκειες κτλ., μ' άλλα λόγια ένα θεωρητικό, ερευνητικό και πολιτικό διακύβευμα. Εξάλλου ο ίδιος ο κ. Μπ. διατείνεται πως έχει λάβει υπόψη του τη «νέα θεώρηση της αντίληψης της συνέχειας του χρόνου και της ιστορίας» (σ. 21) κι ακόμα ρητά αναφέρεται σε «τάσεις, ομοιότητες, διαφορές και συνέχειες» (σ. 22). Γι' αυτή τη δική του «τομή» βουβαίνεται κυριολεκτικά. Ιδού, λοιπόν, ένα πρώτο από δείγμα της «μεθοδολογικής αυστηρότητας», την οποία διακηρύσσει στεντορεία τη φωνή ο πρωτότυπος βιογράφος. Την ξέχασε πάραυτα σ' ένα τέτοιο μείζον πρόβλημα περιοδολόγησης της βιογραφίας του Γ.Π. Η αγιογραφία κατασκευάζεται έτσι αθόρυβα.

1. Οφείλω εδώ, για λόγους επιστημονικής δεοντολογίας (πηγές χρηματοδότησης), να πληροφορήσω το φορολογούμενο αναγνώστη πως ο κ. Μπ. συμμετείχε ως τακτικό μέλος στο προηγούμενο διοικητικό συμβούλιο του «Κέντρου», με πρόεδρο τον κ. Μιχάλη Κασσωτάκη. Συνεπώς, μακριά από εμένα οι σχετικοί συνειρμοί, τους οποίους ίσως θα προκαλούσε η αιφνίδια ανάκληση της γνωστής λαϊκής ρήσης «Γιάννης κερνάει και Γιάννης πίνει». Βλ. ΚΕΕ, Έρευνα για την ελληνική εκπαίδευση (Πανελλήνιο Συνέδριο 21-23 Σεπτεμβρίου 2000) Αθήνα 2000, σ. 11 (για τη σύνθεση του Δ.Σ.) και 228 (για τη σχετική έρευνα, χωρίς αναφορά στο ύψος της χρηματοδότησης). Πρβλ. παρόμοια αναφορά στη σ. 9 του δεύτερου τόμου του «πονήματος» του κ. Μπ., όπου και τα ονόματα της ερευνητικής «ενδεκάδας».

2. Όλα αυτά δεν τον εμπόδισαν βέβαια να δηλώσει εμφαντικά: «Στην προσπάθειά μας για προσέγγιση και σχολιασμό των τεκμηρίων με μεθοδολογική αυστηρότητα, επιλέγουμε τη μέθοδο εκείνη, η οποία προκύπτει από ένα λειτουργικό συνδυασμό μεθοδολογικών κατευθύνσεων-προσεγγίσεων και τεχνικών συλλογής, κωδικοποίησης, ανάλυσης και ερμηνείας του ιστορικο-αρχαιακού υλικού» (σ. 21), Αυτές οι διακηρύξεις θα ήταν πειστικές, αν ο κ. Μπ., έστω και όψιμα, γνώριζε την ισχύ του αρχαίου αποφθέγματος για «την των ονομάτων επίσκεψιν». Θα μπορούσε, παρόλα αυτά, να αντιτείνει ο ίδιος -φυσικά υποθέτω ότι δε θα του περνούσε από το μυαλό- πως τέτοιου είδους έμπρακτες απαντήσεις ανευρίσκονται σε κάθε σελίδα της διαπραγμάτευσης των «τεκμηρίων». Δε μας μένει, λοιπόν, παρά να διαλέξουμε στην τύχη μια τέτοια σελίδα «προσέγγισης και σχολιασμού» για να θαυμάσουμε τη «μεθοδολογική αυστηρότητα» των επιδόσεών του. Γράφει έτσι ο αυστηρός μεθολόγος: «Το 1942 (ο Γ.Π.) θα καταθέσει με έγγραφο υπόμνημά του ως μάρτυρας υπεράσπισης του καθηγητή Ιωάννη Κακριδή στη γνωστή 'Δίκη των τόνων'. Στο υπόμνημα αυτό ο Γ.Π. θα τονίσει: [ακολουθούν 6 αράδες από το υπόμνημα του Γ.Π.]. Σε άλλο σημείο της κατάθεσής του, θα υπερασπιστεί το δικαίωμα της ελεύθερης έκφρασης του πανεπιστημιακού δασκάλου. Στην παραπάνω κατάθεσή του, τέλος, ο Γ.Π. θα καυτηριάσει τη στάση του Πανεπιστημίου Αθηνών απέναντι στη δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά: [ακολουθούν άλλες 6 αράδες με σχετικό απόσπασμα και δίπλα-δίπλα, ένα μικρό «πλαίσιο» με άλλο συναφές απόσπασμα από το υπόμνημα του Γ.Π.]. Και θα κλείσει το υπόμνημά του ο Γ.Π. με την παρακάτω διαπίστωση: [ακολουθεί απόσπασμα με δύομισι αράδες]. Όπως είναι γνωστό, ο καθηγητής Ι. Κακριδής θα καταδικαστεί τελικά από το πειθαρχικό συμβούλιο του Πανεπιστημίου Αθηνών με προσωρινή απόλυση δύο μηνών και θα επιβαρυνθεί με τα έξοδα της δίκης» (σ. 26). Αν σ' αυτή την «προσέγγιση» και το «σχολιασμό» του κ. Μπ. μπορέσει να διακρίνει ο αναγνώστης ποιος είναι (και πώς λέγεται) ο «λειτουργικός συνδυασμός» και με ποια μεθοδολογική αυστηρότητα εφαρμόστηκε, θα πρόκειται για θαύμα. Σε τέτοια «θαύματα» εξαντλείται, όπως αναλυτικά θα διαπιστώσουμε πιο κάτω, η συνολική «εξέταση» του κ. Μπ.

3. Ποιές είναι οι μεθοδολογικές κατευθύνσεις-προσεγγίσεις σ' αυτό το φάντασμα του «λειτουργικού συνδυασμού;» Εδώ ο δεινός μεθολόγος δε μασάει τα λόγια του: «Επιδιώκουμε ένα συνδυασμό της ιστορικής, ιστορικο-συγκριτικής ανάλυσης και της κοινωνιολογικής προσέγγισης των ιστορικών γεγονότων /τεκμηρίων» (σ. 21). Ο αναγνώστης θα πρόσεξε ασφαλώς πως εδώ ο όρος «συνδυασμός» σερβίρεται χωρίς το καρύκευμα του «λειτουργικού». Αφήνοντας προσωρινά στην άκρη αυτόν τον «συνδυασμό», ας δούμε πώς αντιλαμβάνεται ο κ. Μπ. τη λεγόμενη «ιστορική, ιστορικο-

συγκριτική ανάλυση». Προσφεύγει λοιπόν, σε μια παλιά μελέτη του Α. Καζαμία, γράφοντας στην υποσημείωση: «Μία από τις κλασικότερες ιστορικο-συγκριτικές μελέτες είναι αυτή του Α. Καζαμία...» (σ. 21, σημ. 1). Όπως είναι γνωστό στους φοιτητές μου, με τις παραπομπές δεν γίνεται επιστήμη και έρευνα. Γιατί, ακόμα κι αν ίσχυε αυτός ο Μπουζάκειος έπαινος για τη μελέτη του Α. Καζαμία, η κατάσταση ποσώς μεταβάλλεται: 'Η ο κ. Μπ. δεν εμβάθυνε και δε μπόρεσε να «εχμεταλλευτεί» αυτή τη μελέτη-ένα μικρό δείγμα ευτύχησε ν' απολαύσει ο αναγνώστης αμέσως παραπάνω σχετικά με το «τεκμήριο» της κατάθεσης του Γ.Π. το 1942- ή η ίδια η μελέτη έχει ομολογες αρετές μ' αυτές που επιδεικνύει εδώ η «προσέγγιση και ο σχολιασμός» του κ. Μπ. *Tertium non datur*, καταπώς θάλεγαν οι Λατίνοι¹.

1. Χρωστώ χάρη στον κ. Μπ., γιατί μου δίνει σήμερα την ευκαιρία, έστω και με μεγάλη καθυστέρηση, να εκτιμήσω πολύ συνοπτικά εδώ, πάντοτε όμως πρόθυμος να επανέλθω, αν χρειαστεί, αυτή την επαινούμενη μελέτη του Α. Καζαμία [*Η εκπαιδευτική κρίση στην Ελλάδα και τα παράδοξά της: μια ιστορικο-συγκριτική θεώρηση*, Εν Αθήναις 1983, ανάπτυπον εκ των Πρακτικών της Ακαδημίας Αθηνών, τόμ. 58 (1983), σ. 415-467]. Στη μελέτη αυτή -στην πραγματικότητα πρόκειται για ομιλία του αντεπιστέλλοντος μέλους της στην Ακαδημία- μπορούμε να διαπιστώσουμε, ανάμεσα σ' άλλα, και τα επόμενα: α) Τα λεγόμενα «ερμηνευτικά πλαίσια» του σ. συγκροτούν απλώς μια γενικόλογη και άκαμπτη τυπολογία: Από τη μια το επονομαζόμενο «φιλελεύθερο-λειτουργικό μοντέλο» ή «παράδειγμα» και από την άλλη το «ριζοσπαστικό» ή «μοντέλο της σύγκρουσης». Με δυο λόγια, για να μη μακρηγορώ, αυτή η φορμαλιστική διχοτομία δεν ήταν στη λογική της παρά η ιδεολογική μετάφραση στην εκπαιδευτική θεωρία μιας σύστοιχης και πολύ διαδεδομένης τότε (1983) ψυχοπολεμικής αντίληψης του διπολισμού στις Η.Π.Α. β) Η παρουσίαση του λεγόμενου «ριζοσπαστικού παραδείγματος», από τον Α. Καζαμία σ' αυτή την ακαδημαϊκή ομιλία του, έδινε και δίνει ακόμα την εντύπωση μιας κακότεχνης εκπαιδευτικής γελοιογραφίας. Γιατί, με δυο λόγια, ο εκ Wisconsin professor έριχνε στο ίδιο τσουβάλι διαφορετικές -θεωρητικά και πολιτικά- προσεγγίσεις, στις οποίες ο ίδιος κολλούσε την ετικέτα του «ριζοσπαστικού», αδιαφορώντας για το κριτήριο του «κοινωνικού», το οποίο νόμιμα και ορθά θα μπορούσε να τις διαφοροποιήσει. γ) Στον Α. Καζαμία άρεσε να σκιαμαχεί με τη διαφορά ανάμεσα στην «ταξική δομή» και την «ταξική δόμηση», χωρίς να αντιλαμβάνεται πως οι έννοιες αυτές, σε μελέτες τις οποίες υποτίθεται ότι έκρινε, χρησιμοποιούνταν με πιο εύστοχους όρους (κι όχι μ' αυτούς που δανειζόταν ο ίδιος από τον Α. Giddens), για τη διερεύνηση όψεων της κοινωνικής σύγκρουσης στην Ελλάδα του 20ου αιώνα. δ) Διέπραττε το επιστημονικό ατόπημα να επικρίνει τη δήθεν απουσία εννοιολογικής διάκρισης σε «ταξική θέση» και «ταξική τοποθέτηση», παραπέμποντας σε έργο του Ν. Μουζέλη, χωρίς να βλέπει γραμμένη ρητά την υιοθέτηση και εφαρμογή αυτής της διάκρισης (με βάση τη σχετική ανάλυση του Ν. Πουλαντζά) σε εργασίες τις οποίες υποτίθεται ότι έκρινε απροκατάληπτα. Έστω και καθυστερημένα μπορεί πλέον ο Α. Καζαμίας να αναγνώσει απλώς ολόκληρη τη σελίδα 28 από το βιβλίο μου, *Προγράμματα μέσης εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος (1931-1973)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1979 (και πολλές νεότερες ανατυπώσεις). Ειδικότερα, η οπτική με την οποία αντιλαμβανόταν τότε ο Α. Καζαμίας την περίφημη «ταξική δόμηση» ήταν απλώς η οπτική μιας εκδοχής αγοραίου θετικισμού, μια και οι περισπούδαστες επικρίσεις του παρέπεμπαν κατευθείαν στην ομολογη λογική των «κοινωνικο-ε-

4. Ας μη βιαστούμε να δούμε το έτερον ήμισυ του «συνδυασμού», δηλ. την «κοινωνιολογική» προσέγγιση. Γιατί ο ίδιος ο αυστηρός μεθοδολόγος παρεμβάλλει τώρα το κρίσιμο θέμα της συλλογής κτλ. του «υλικού», γράφοντας: «Για τη συλλογή του υλικού θα χρησιμοποιήσουμε τεχνικές ιστοριοδιφίας...» (σ. 21). Ο κ. Μπ. νομίζει πως μ' αυτόν τον όρο και με μια σύστοιχη παραπομπή θα ξεμπερδέψει εύκολα με όσα τον φιλοδώρησα. Έτσι ακόμα μια φορά αρνείται πεισματικά να κατονομάσει κάποιες απ' αυτές τις τεχνικές. Αποτέλεσμα, η παραπομπή αποδεικνύεται επικίνδυνη παγίδα. Γιατί στην αντιγραφή ενός μόνο τίτλου βιβλίου έχουν διαπραχθεί τρία λάθη και τέσσερις παραλείψεις. Εύλογα, λοιπόν, γεννιέται η υποψία πως αυτό το βιβλίο δε διαβάστηκε. Η υποψία γίνεται, ωστόσο, βεβαιότητα, όταν το έχει κάποιος μελετήσει. Πραγματικά σ' αυτόν τον τόμο της «Πλειάδας» αναπτύσσονται διεξοδικά πολλά κρίσιμα θέματα για τον ιστορικό και τη δουλειά του -η συμβολή του Η.-Ι. Margou είναι καθοριστική εδώ, ενώ ο Ch. Samaran γράφει μόνο τις δέκα σελίδες του προλόγου. Πουθενά, βέβαια, στον τόμο δεν γράφεται για το πώς θα μπορούσε κανείς (προφανώς και ο κ. Μπ.) να χρησιμοποιήσει «τεχνικές ιστοριοδιφίας» για να συλλέξει υλικό. Γιατί απλούστατα κάτι τέτοιο ενέχει μεγάλη δόση ανοησίας. Αντίθετα, στο τελευταίο κεφάλαιο του τόμου¹, ο Margou αναφέρεται στην ιστοριοδιφία ως «θεραπαινίδα της ιστορίας», για να δείξει τη σχέση των ιστοριοδιφικών (βοηθητικών) επιστημών με την ιστορία κι όχι βέβαια να μας πει με ποιο τρόπο θα συλλέξουμε, με σύστοιχες τεχνικές, υλικό για την ιστορική έρευνα. Για να το πω μ' ένα παράδειγμα, δε μας λέει πώς θα μάθουμε να συντάσσουμε ή να χρησιμοποιούμε τις τεχνικές της βιβλιογραφίας. Κι όπως ρητά γράφει ο Margou: «Δεν είναι ανάγκη να τις απαριθμήσουμε ούτε να ανακεφαλαιώσουμε την ευεργετική τους συμβολή, τόσο φανερή είναι:»

παγγελματιών ομάδων» της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας. στ) Η διαφημιζόμενη «ιστορικο-συγκριτική» ανάλυση των «πέντε ιστορικών σταδίων» (άλλο γνωστό ιδεολόγημα εδώ) της μεταρρύθμισης οδηγούσε κατευθείαν σε προκρούστεια συμπεράσματα, τόσο εξαιτίας της παντελούς έλλειψης σύστοιχων ερευνητικών δεδομένων (περίσσειαν μόνο οι παραπομπές σε αγγλοσαξωνικά συγγράμματα) όσο και εξαιτίας της εξόφθαλμης θεωρητικής κενότητας του βασικού όρου «ιδεολογία». Η ζητούμενη δηλ. διερεύνηση της «ιδεολογίας του εκπαιδευτικού συστήματος» είχε καταστεί θεωρητικά αδύνατη εξ αρχής. ζ) Όσο, τέλος, για το «πολυδιάστατο» ερμηνευτικό πλαίσιο -ένας έωλος εκλεκτικισμός με επίφαση ριζοσπαστισμού- με το οποίο υποσχόταν ο Καζαμίας να «δώσει μια ικανοποιητική απάντηση στο ερώτημά του» για τα «παράδοξα» της ελληνικής περίπτωσης, το περιμένουμε, δυστυχώς, ακόμα... Αυτά, λοιπόν, πολύ σύντομα για «μια από τις κλασικότερες μελέτες». Θα δούμε πιο κάτω τι δανείστηκε και για ποιο λόγο απ' αυτή ο κ. Μπ.

1. Ειδικά για τον κ. Μπ. τον αντιγράφω ορθά: Ch. Samaran (διεύθυνση), *Ιστορία και μέθοδοί της*, τόμ. Α'. Γενικά προβλήματα, μτφρ. Ελένη Σταματάκη, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1979, μια και τα λάθη επαναλαμβάνονται και στη σ. 141 της βιβλιογραφίας του.

χωρίς τα μέσα που θέτουν στη διάθεσή του οι τεχνικές της βιβλιογραφίας, για παράδειγμα, πώς θα μπορούσε ο ερευνητής να γνωρίσει την κατάσταση, όπως λένε του προβλήματος ή να αποκτήσει πρόσβαση στο έργο των προκατόχων του;»¹ Ο αναγνώστης μπορεί τώρα να εκτιμήσει αβίαστα πόσο βαθιά εντρυφήσε σε «τεχνικές ιστοριοδιφίας» ο κ. Μπ. για τη συλλογή υλικού!

5. Αν ο μεθοδολόγος υμνητής του Γ.Π. είχε σκύψει με προσοχή σ' όσα γράφονται από τον Μαργου για τη συλλογή υλικού, δε θα έγραφε τέτοια φούμαρα. Γιατί θα μάθαινε ασφαλώς, ανάμεσα σ' άλλα, πως «αποτελεσματικός ιστορικός είναι εκείνος που, αφού καταφέρει να θέσει ένα ενδιαφέρον πρόβλημα, θα μπορέσει έτσι να καταρτίσει ένα πρακτικό πρόγραμμα έρευνας που θα του επιτρέψει ν' αποκτήσει τις κατάλληλες πηγές»². Τέτοια συσχέτιση προβλημάτων-πηγών δεν απασχόλησε τον επίδοξο μεθοδολόγο, γιατί απλούστατα τέτοια ενδιαφέροντα προβλήματα δε θέτει ούτε και σ' αυτόν τον τόμο ο κ. Μπ. Επαναλαμβάνει απλώς δυο φορές «ερωτήματα» (σ. 17) σαν το επόμενο: «Είχε τη δυνατότητα η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση να αλλάξει την κοινωνία, όπως την ευαγγελίζονταν οι εισηγητές της με προεξάρχοντα τον Γ.Π.»; Αυτό το «ερώτημα» κι όχι πρόβλημα (δε μπορώ να βεβαιώσω αν ο κ. Μπ. γνωρίζει τη διαφορά τους) διατυπώνεται το 1999 στην Ελλάδα -σαν να βρισκόμαστε ερευνητικά στο μέσο της θεωρητικής Σαχάρας- ενώ από το 1961 κιόλας ο Μαργου προειδοποιούσε τους (γαλλόφωνους και μη) αναγνώστες του: «Αν υπάρχουν από την άποψη του σημερινού ανθρώπου θέματα ανώφελα ή παράλογα, άλλα, σε σχέση με το παρελθόν, δεν έχουν αντικείμενο»³. Ποιος θα διδάξει στον εμβριθή ιστοριοδίφη όλα αυτά, στα οποία παραπέμπει;

6. Ο κ. Μπ. συνεχίζει, ωστόσο, να πρωτοτυπεί και μάλιστα αδογματίστα, γράφοντας: «Θα επιδιωχτεί η εξασφάλιση πολλαπλών πηγών για την ίδια πληροφορία/γεγονός (αξιοποιούμε με προσοχή και προσωπικές μαρτυρίες), που θα κάνει δυνατό έναν πληροφοριακό πλουραλισμό, ικανή και αναγκαία συνθήκη για την αποφυγή μιας μονόπλευρης και μονοδιάστατης ανάγνωσης μιας ιστορικοκοινωνικής πραγματικότητας» (σ. 21). Η χρήση των επιθέτων είναι μια από τις «αρετές» του κειμένου του κ. Μπ. Αυτή η «επιθετολαγνεία» -ορισμένα σπαρταριστά δείγματά της ανέδειξα στην κριτική του πρώτου τόμου- οδηγεί κι εδώ τον πονηματία όχι μόνο στο να μη συλλαμβάνει την έννοια των γραφομένων του αλλά και, κυρίως, να μην υποψιάζεται τις θεωρητικές συνέπειές τους. Με τον προσδιορισμό του

1. Στο ίδιο, σ. 388-389.

2. Στο ίδιο, σ. 384.

3. Στο ίδιο, σ. 379. Και ο Α. Καζαμίας, αν είχε εντρυφήσει σ' αυτόν τον τόμο, δε θα προφήτευε με τόση ευκολία την επικείμενη έλευση του «πολυδιάστατου» μοντέλου...

«πληροφοριακού πλουραλισμού» ως «ικανής συνθήκης για κτλ.» κονιορτοποιεί ο ίδιος και την παραμικρή δυνατότητα για «λειτουργικό συνδυασμό μεθοδολογικών κατευθύνσεων-προσεγγίσεων και τεχνικών συλλογής... υλικού». Γιατί υιοθετεί ρητά τη θέση πως αρκεί (δηλ. είναι ικανή) η ύπαρξη πολλαπλών πηγών για ν' αποτραπεί «μια μονόπλευρη και μονοδιάστατη ανάγνωση μιας ιστορικοκοινωνικής πραγματικότητας». Η ιδεολογία ενός αγοραίου εμπειρισμού (μια γνώριμη εκδοχή της είναι η λατρεία των πηγών) έχει εδώ θρονιαστεί για τα καλά, όπως επίσης θα τη δούμε στρουγγυλοκαθισμένη και πιο κάτω, στην παρουσίαση της τύχης της μεταρρύθμισης του 1964 (σ. 117). Ιδού, λοιπόν, ένας ακόμη λόγος, που αποκαλύπτει διάπλατα την κενότητα των μεγαλόστομων διακηρύξεων για «μεθοδολογική αυστηρότητα» και εξηγεί συνακόλουθα με πειστικό τρόπο γιατί και η εμφαντικά διαφημιζόμενη «ιστορικοσυγκριτική ανάλυση» έχει προ πολλού κάνει φτερά στο «πόνημα» του συνδυαστικού μεθοδολόγου.

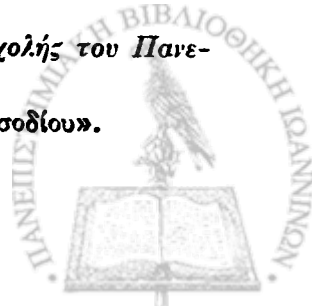
7. Για να μη νομίζει ο αναγνώστης ότι υπερβάλλω, σπεύδω να του θυμίσω τη λεγόμενη «Δίκη των τόνων» και το σχολιασμό του κειμένου της κατάθεσης του Γ.Π. από τον αυστηρό μεθοδολόγο. Οι πηγές του κ. Μπ. για τη συμμετοχή κτλ. του Γ.Π. σ' αυτή τη «δίκη» εξαντλούνται σε μια πολύ πρόσφατη συλλογή κειμένων αποκλειστικά του Γ.Π. Με τον τρόπο αυτό ο «πλουραλιστής ιστοριοδίφης» αγνοεί βιβλιογραφικά καταρχήν -δηλ. δεν πληροφορεί τον αναγνώστη του- τόσο τη φημισμένη έκδοση του 1943 (με όλα σχεδόν τα πρακτικά)¹ όσο και την «αντίπαλη» έκδοση του 1944, στην οποία αναφέρεται τέσσερις φορές και το όνομα του Γ.Π.² Βιβλιογραφικές παρωνυχίδες θα έλεγε, ίσως, κάποιος αναγνώστης σαν τον κ. Μπ., και βέβαια θα έσφαλλε πολλαπλά. Γιατί τόσο η ίδια η «Δίκη των τόνων» δεν είναι καθόλου «γνωστή», δηλ. δεν έχουμε ακόμα ως σήμερα μια συστηματική διερεύνηση αυτού του ιδεολογικο-πολιτικού και εκπαιδευτικού διακυβεύματος³, όσο και η ίδια η συμμετοχή του Γ.Π. στο πεδίο αυτών των συγκρούσεων βρίσκεται πολύ μακριά από τους στόχους και τις ερευνητικές δυνατότητες του κ. Μπ.

8. Καιρός τώρα να ξαναγυρίσουμε στην «ιστορική ανάλυση» του απαιτητικού μεθοδολόγου, μια και ο ίδιος ακαταπόνητα πυργώνει το μεθοδολογικό του φρούριο, γράφοντας: «Επιδιώκουμε, ακόμη, μια λειτουργική χρήση της ιστορικής ανάλυσης με χρήση τεχνικών ερμηνευτικής για τα σημαντικότερα τεκμήρια...» (σ. 21). Αντί για ονόματα τεχνικών βρίσκουμε κι

1. *Η δίκη των τόνων (Η πειθαρχική δίωξη του καθηγ. Γ. Θ. Κακριδής)*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», <Αθήνα 1943> και ανατύπωση 1998.

2. *Η αντιδικία των τόνων. Εκ των συνεδριών της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, Εν Αθήναις 1944.

3. Ελπίζω να επανέλθω σύντομα στη διερεύνηση αυτού του «επεισοδίου».

εδώ μια ολόκληρη παραπομπή σε τρία βιβλία. Όσοι έχουν μικρή εξοικείωση με τις πολλαπλές χρήσεις παραπομπών, μπορούν εύκολα να διαπιστώσουν πως οι δυο πρώτοι τίτλοι είναι απλώς «δάνεια» από το τρίτο, που αφιερώνει -ως πολύ γενικό εγχειρίδιο παιδαγωγικής- πέντε μόνο σελίδες για την ερμηνευτική, σύμφωνα με την ίδια τη Μπουζάκεια διατύπωση (σ. 21, σημ. 3). Είναι κρίμα, λοιπόν, που ο αναγνώστης δεν πληροφορείται ούτε τα ονόματα των τεχνικών ούτε κυρίως από ποιες τάσεις ή ρεύματα της ερμηνευτικής εμπνέεται και καθοδηγείται μεθοδολογικά ο βιογράφος του Γ. Π. Πάντως όχι από τις θέσεις (και την ιδεολογία) του Π. Ρικέρ, μια και το γνωστό μεταφρασμένο βιβλίο του αναφέρεται στην παραπομπή της προηγούμενης σελίδας (σ. 19, σημ. 7), δηλ. στο Μπουζάκειο «Πρόλογο».

Βιβλία και παραπομπές «ατάκτως ερριμένα», καταπώς θάλεγε και ο μακαρίτης Τζάρτζανος. Γι αυτό και ο αναγνώστης μάταια θα ψάξει να επισημάνει και να κρίνει την εφαρμογή κάποιας τέτοιας τεχνικής στην ανάλυση των τεκμηρίων για τον Γ.Π. Τέτοια πολυτέλεια δεν υπάρχει στο κείμενο του κ. Μπ., αν θυμηθεί κανείς και πάλι την «ανάλυση» του κειμένου του Γ.Π. στη «Δίκη των τόνων». Αυτό το «ερμηνευτικό φάντασμα» αφορά μόνο το Selbstbewegung του κ. Μπ.

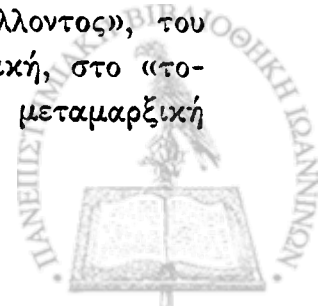
9. Και τώρα προσοχή: Ένας επεξηγηματικός ογκόλιθος επισείεται στο κεφάλι του αναγνώστη με την επόμενη διακήρυξη: «Έτσι ώστε να αποφευχθεί μια άγονη γεγονотоγραφία και να ληφθεί υπόψη η μετανεωτερικότητα, ο μεταφορντισμός και η νέα θεώρηση της αντίληψης της συνέχειας του χρόνου και της ιστορίας» (σ. 21). Πάει πια, μας τελείωσε και η περίφημη «θεωρία της εξάρτησης» του μακαρίτη Α. Παπανδρέου και η «διαλεκτική ως γενική μεθοδολογική προσπέλαση» και τα άλλα ηχηρά παρόμοια με τα οποία κοσμούσε την «ερμηνεία» παλιότερων προσεγγίσεων - αναλύσεων του ο κ. Μπ.¹ Τώρα δεσπόζει η «μετανεωτερικότητα», ο «μεταφορντισμός» και το φάντασμα της «νέας θεώρησης της ιστορίας»! Αν ο αναγνώστης μπορεί να επισημάνει ίχνη «μετανεωτερικότητας» ή «μεταφορντισμού», όχι βέβαια στην ανάλυση του κ. Μπ. αλλά στην υπάρχουσα και γνωστή βιβλιογραφία για τον ελληνικό σχηματισμό στα χρόνια 1933-1968 (δηλ. για το τμήμα εκείνο που καλύπτει και εξηγεί τη «θέση και τη σχέση» του Γ.Π. με την εκπαίδευση), θα συμβάλει ασφαλώς σε μια «κοπερνίκεια» επανάσταση στο πεδίο της ιστορίας της νεοελληνικής εκπαίδευσης². Ω τλήμων παιδαγωγική!

1. Παραμένει, ωστόσο, «μυστήριο» -για τους αμήνητους φυσικά- γιατί δεν απαλλάχτηκε απ' αυτό το «δογματικό» παρελθόν και στην τρίτη συμπληρωμένη έκδοση του άλλου «πονήματός» του, *Νεοελληνική εκπαίδευση (1821-1998). Εξαρτημένη ανάπτυξη*, Gutenberg, Αθήνα 2000. Για όλα αυτά με άλλη ευκαιρία.

2. Και μόνο το περιεχόμενο της σύστοιχης παραπομπής σ' αυτή τη σελίδα (21) είναι ικανό να αποτρέψει τον αναγνώστη από ανάλογα εγχειρήματα.

10. Ελπίζω πως τώρα ο αναγνώστης έχει πάρει τα μέτρα του, όταν διαβάσει επιτέλους ποια είναι αυτή η κοινωνιολογική προσέγγιση την οποία θα ακολουθήσει αυστηρά, λειτουργικά και συνδυαστικά προπάντων ο κ. Μπ.: «Η κοινωνιολογική προσέγγιση υπό το πρίσμα της μεταμαρξιστικής οπτικής του ιστορικο-κοινωνικού γίνεσθαι θα μας είναι χρήσιμη...» (σ. 21). Υπό το πρίσμα της μεταμαρξιστικής οπτικής γράφει με περισσή ευκολία ο προσεκτικός μεθοδολόγος, παραπέμποντας σε βιβλίο του Ν. Μουζέλη, που έχει ωστόσο τον εύγλωττο τίτλο «μεταμαρξιστικές προοπτικές»! Οι «προοπτικές» έχουν γίνει στη γραφίδα (δηλ. στο μυαλό) του κ. Μπ. «οπτική». Αφήνω στον αναγνώστη να βρει τη διαφορά, μια και ανυπομονώ να μάθω πώς αιτιολογεί ο ίδιος ο κ. Μπ. την «οπτική» του: «Θα μας είναι χρήσιμη, προκειμένου να εντάξουμε το επεξεργασμένο και κωδικοποιημένο υλικό στο κοινωνικο-οικονομικό και πολιτιστικό του συγκείμενο και μέσα σ' αυτό το πλαίσιο να το κατανοήσουμε, να το αναλύσουμε [sic] και να το ερμηνεύσουμε [sic]» (σ. 21-22). Τώρα ο αναγνώστης πρέπει να αποκαλυφθεί (αν φοράει καπέλο) μπροστά στο μεταμοντέρνο ιστοριοδίφη. Συγκίνηση άφατη με κατέλαβε από το εύρημα του «συγκείμενου». Ιδού η επιστημονική έννοια που μας έλειπε τόσα χρόνια, για να καταλάβουμε «υπό το πρίσμα κτλ.» την εκπαιδευτική ιστορία του τόπου μας (και γενικώς της μετανεωτερικής οικουμένης)! Θαυμάστε λοιπόν μεθοδολογική αυστηρότητα: Από τη μια μεριά «κωδικοποίηση» και «επεξεργασία» του πλουραλιστικού «υλικού» (ασφαλώς στον κενό σωλήνα της «ερμηνευτικής») κι από την άλλη ένας έτοιμος υποδοχέας, το «συγκείμενο» (γιομάτο κοινωνία, οικονομία και πολιτισμό). Αρκεί μόνο η ένταξη του «υλικού» στο «συγκείμενο», για να αναλυθεί (εκ νέου), να κατανοηθεί (εκ νέου) και να ερμηνευτεί (τελεσίδικα;) αυτό το υλικό. Τι είναι, λοιπόν, αυτό το «συγκείμενο»; Μάταια θα κοπιάσει και πάλι ο αναγνώστης να βρει ίχνη του στο Μπουζάκειο «κείμενο». Αν έχει υπομονή και φτάσει ως τη σελίδα 112-113 του τόμου, θα διαβάσει έκπληκτος τα επόμενα: «Και, βέβαια, το γενικότερο κοινωνικοπολιτικό και ιδεολογικό περιβάλλον, όπως αυτό είχε διαμορφωθεί μετά τον εμφύλιο, δεν ευνοούσε μεταρρυθμιστικές τομές». Και λίγο πιο κάτω στη σελίδα 113: «Χαρακτηριστικό του κλίματος που τότε επικρατούσε ήταν το γεγονός ότι...». Η χαριστική βολή θάρθει, βέβαια, από τη σελίδα 127: «Ό,τι δοκιμάζεται... κατά τη μεταρρύθμιση του 1964 θα πρέπει να ιδωθεί [οπτική!] και να ερμηνευτεί [ερμηνεία!] με βάση τις συγκεκριμένες ελληνικές συνθήκες με το ιστορικό τους φορτίο [sic] στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο...»! Από την υπόσχεση του «συγκείμενου» καταλήξαμε ασυγκίνητοι στη γενικόλογη ορολογία του «περιβάλλοντος», του «κλίματος», των «συνθηκών» και, αν προτιμάτε την αισθητική, στο «τόπιο της εποχής»! (σ. 128). Πράγματι βυθιστήκαμε σε μια μεταμαρξική

-κι όχι μεταμαρξιστική- οπτική, δηλ., όπως θάλεγε ο γερμανομαθής κ. Μπ. zurük auf Taine. Μένει, ωστόσο, να διακριβώσουμε αναλυτικά πιο κάτω αν και πόσο αυτά τα παλαιομοδίτικα υποκατάστατα του «συγκείμενου» βοήθησαν το μεταμοντέρνο ιστοριοδίφη να ερμηνέψει, ακροθιγώς έστω, το «πλουραλιστικό» υλικό του.

11. Δεν τελειώσαμε βέβαια με την εκτίμηση των «μεθοδολογικών ζητημάτων» του εμβριθούς πονηματία. Γιατί, μαζί με τη σύγκριση των «εκπαιδευτικών γεγονότων διαφόρων ιστορικών περιόδων», την οποία επαγγέλλεται εμφαντικά ο κ. Μπ. (σ. 22), το φάντασμα της ερμηνευτικής μας ταραίζει και πάλι: «Η ερμηνευτική, τέλος, συμπληρώνει ως μέθοδος το πλαίσιο του μεθοδολογικού πλουραλισμού και μας διευκολύνει στην εξαγωγή χρήσιμων [sic] συμπερασμάτων» (σ. 22). Τώρα ο βαθύς ίσκιος «της ερμηνευτικής» μεγάλωσε απότομα. Από τεχνική ανάλυση των πιο σημαντικών τεκμηρίων που ήταν, τώρα γίνεται και προκλητική τσόντα του «μεθοδολογικού πλουραλισμού», μια και θα διευκολύνει από εδώ και πέρα την εξαγωγή χρήσιμων (ερμηνευτικών) συμπερασμάτων. Η «ερμηνευτική» γίνεται έτσι το άορατο και μαγικό εργαλείο της ανάλυσης και φυσικά, χωρίς να το υποψιάζεται ο συμπαθής βιογράφος, μια μυστική θεολογία της αποκάλυψης της ιστορικής αλήθειας του κλείνει εδώ πονηρά το μάτι. Μ' άλλα λόγια, η ιδεολογία της «μετανεωτερικότητας» και των συμπαρομαρτούντων της ακυρώνουν στο όνομα «της ερμηνευτικής» την ίδια την ιστορική γνώση. Γι αυτό και ο δεινός μεθολόγος θα αρκεστεί, όπως διεξοδικά θα δούμε από εδώ και κάτω, σε μια παρατακτική συγκόλληση παραθεμάτων. Δεν έχει, λοιπόν, σημασία, αν και πόσο ο ίδιος σκέφτηκε ή γνώριζε από πριν τις διαστάσεις και τ' αποτελέσματα των εμφαντικών διακηρύξεών του για «την ερμηνευτική». Οι επιδόσεις έχουν τελικά σημασία. Κι αυτές θα εκτιμήσει τώρα απροκατάληπτα ο προσεκτικός αναγνώστης.

Η επωδός και τα τεκμήρια. Σε δώδεκα αράδες κείμενο, ο εμβριθής ιστοριοδίφης γέμισε με κοινότοπες γενικότητες το κοινωνικο-πολιτικό «συγκείμενο» της περιόδου από το 1933 ως τον εμφύλιο (σ. 22) και, μ' ένα κείμενο-πλαίσιο και μια ετεροχρονισμένη ξένη άποψη, ξεμπέρδεψε στη σ. 23 με «την ανατροπή της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας του Γ.Π. και, γενικά, της φιλελεύθερης κυβέρνησης του Ε. Βενιζέλου στο σύνολό της» [sic]. Δεν του απομένει παρά να επαναλάβει εμφαντικά, στην αρχή της επόμενης σελίδας, τη γνωστή επωδό: «Η σχέση του Γ.Π. με τα εκπαιδευτικά ζητήματα, ακόμη και μετά την πτώση της κυβέρνησης του Ελευθερίου Βενιζέλου, και έντονη θα παραμείνει και θα επιβεβαιώνεται συνεχώς» (σ. 24).

Ξέχωρα από την εξόφθαλμη ασάφεια του τελευταίου ισχυρισμού (Από ποιον θα επιβεβαιώνεται; Από τον Γ.Π., τον ερευνητή ή την ίδια την εκ-

παιδευτική πραγματικότητα;), ο κ. Μπ. θα προσκομίσει εδώ, δυστυχώς, τεκμήρια μόνο για δύο εκδηλώσεις αυτής της σχέσης του Γ.Π. για το χρονικό διάστημα 1933-1941. Ας δούμε, λοιπόν, τι διέπραξε εδώ ο πλουραλιστής ιστορικο-κοινωνιολόγος.

1. Πρώτα-πρώτα πρέπει να τονιστεί πως αυτά τα δυο τεκμήρια, δηλ. ένα γράμμα του Γ.Π. το 1933 στο περιοδικό «Ιδέα» και η παρέμβασή του στη ΙΓ' γενική συνέλευση της ΟΛΜΕ (1934), ήταν και γνωστά και είχαν χρησιμοποιηθεί σε σχετικές μελέτες εδώ και πολλά χρόνια. Ο κ. Μπ. κομίζει απλώς εδώ «γλαύκας εις Αθήνας». Δεν πρόκειται ωστόσο, μόνο γι' αυτό. Πρόκειται κυρίως για τη «μεταχείριση» που τους επιφυλάσσει, δηλ. τελικά για το αν και πόσο τηρεί τις μεγαλύτερες μεθοδολογικές διακηρύξεις του. Έτσι, λοιπόν, οι «τεχνικές ιστοριοδιφίας» εξαντλούνται εδώ σε μια παρατακτική αναπαραγωγή αποσπασμάτων (έτσι αυξάνει άσκοπα ο όγκος της μελέτης!), χωρίς να αναλυθεί και να κατανοηθεί ο στόχος και ο χαρακτήρας των συγκεκριμένων παρεμβάσεων του Γ.Π. Για να κατορθωθούν, βέβαια αυτά, θα έπρεπε ο δεινός μεθολόγος να σκεφτεί να μελετήσει (αν μπορούσε) τα συγκεκριμένα σύστοιχα πεδία των ιδεολογικο-πολιτικών και εκπαιδευτικών συγκρούσεων, στις οποίες συμμετέχει και (από ποια θέση;) ο Γ.Π. Τότε μόνο θα μπορούσε, ενδεχομένως, να συλλάβει κάποιο «συγκείμενο» -κι όχι φυσικά τη γελοιογραφία των δώδεκα αράδων- για να εντάξει το υλικό του «μέσα σ' αυτό το πλαίσιο κτλ.» Γι αυτούς τους λόγους η «ανάλυση» αυτών (όπως και των υπόλοιπων) τεκμηρίων από τον κ. Μπ. κινείται εντεύθεν και της πλέον «άγονης γεγονотоγραφίας». Όσο για τον πολυδιαφημισμένο «λειτουργικό συνδυασμό» και την «ερμηνευτική» ας μη γίνει καλύτερα λόγος... Ας δούμε, λοιπόν, συγκεκριμένα αυτή τη Μπουζάκεια μεταχείριση των δυο τεκμηρίων του Γ.Π.

2. Γράφει ο κ. Μπ.: «Στο δεύτερο τεύχος -Φλεβάρης 1933- του περιοδικού *Ιδέα*, που εξέδιδαν οι Σ. Μελάς, Γ. Θεοδοκάς και Γ. Οικονομίδης, θα δημοσιευτεί χαιρετιστήρια για την έκδοση του νέου περιοδικού επιστολή του Γ.Π. με τίτλο 'Ένα γράμμα του Υπουργού Γεωργίου Παπανδρέου', ο οποίος βέβαια δεν είναι πια Υπουργός» (σ. 24). Ας αρχίσουμε λοιπόν: Του «υπουργού» Γ.Π. γράφει η σύνταξη του περιοδικού και ο εμβριθής κ. Μπ. σπεύδει να πληροφορήσει τον αναγνώστη του, δηλ. να διορθώσει την «Ιδέα», ότι τότε ο Γ.Π. δεν «είναι πια υπουργός». Οι εκδότες του περιοδικού ήξεραν, βέβαια, ότι τότε ο Γ.Π. ήταν υπουργός Συγκοινωνιών (στη βραχύβια εκλογική κυβέρνηση του Ε. Βενιζέλου, μετά την παραίτηση της κυβέρνησης Π. Τσαλδάρη, στα μέσα Γενάρη του 1933). Συνεπώς δεν κάνουν λάθος, γιατί αλλιώς θα έγραφαν, όπως συνηθίζεται ως σήμερα, «του πρώην υπουργού». Λάθος κάνει μόνο ο ιστοριοδίφης μας, που νομίζει πως η υπουργική δράση του Γ.Π. σταμάτησε μόνο στο υπουργείο της

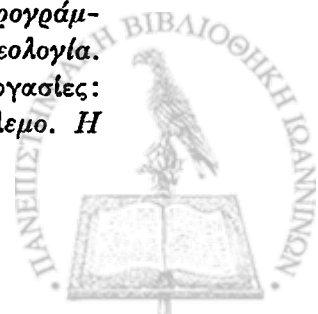

Παιδείας τον προηγούμενο χρόνο. Είναι προφανές ότι δεν άνοιξε να συμβουλευτεί και γι' αυτή την περίοδο -θα επανέλθουμε για μια πολύ πιο βαριά περίπτωση πιο κάτω- την υμνητική βιογραφία για τον Γ.Π., την οποία φαρδιά-πλατιά συμπεριλαμβάνει στις «Πηγές» (σ. 139)¹. Ιδού μια απτή εφαρμογή «τεχνικών ιστοριοδιφίας», που δείχνει καθαρά, χωρίς βέβαια να το υποψιάζεται ο ίδιος, και τις άλλες, τις πιο μεγάλες «επιδόσεις» της «προσέγγισης-ανάλυσής» του. Γιατί δεν πρόκειται, φυσικά, για ιστοριοδιφική παρωνυχίδα. Πρόκειται για τεκμήριο που «επιβεβαιώνει» με τρόπο αναντίρρητο πως ο κ. Μπ. δε σκέφτηκε ή για κάποιο λόγο δε μπόρεσε να μελετήσει συστηματικά την πολιτική δραστηριότητα του Γ.Π. μετά την παραίτηση της κυβέρνησης Ε. Βενιζέλου (Μάιος 1932). Αυτή η απουσία σημαίνει πως το πρωταρχικό, για τον ίδιο τον αυστηρό μεθοδολόγο μας, πεδίο του «συγκείμενου», δηλ. η πολιτική και όσα τέμνονται μ' αυτή (δηλ. στην περίπτωσή μας η ίδια η πολιτική δράση και ιδεολογία του Γ.Π.!) αγνοήθηκε ερευνητικά. Είναι, λοιπόν, τουλάχιστο αντιφατικό να θέλει ο κ. Μπ. να μιλάει για τον «πολιτικό της παιδείας» -θα δούμε πιο κάτω τις ιδεολογικές συνεπαγωγές ενός τέτοιου χαρακτηρισμού- και ταυτόχρονα να εξορίζει την πολιτική ως αντικείμενο της διερεύνησής του. Ας μη προκαταλάβω, όμως, τον αναγνώστη με ερμηνείες αυτής της αντίφασης. Περιορίζομαι μόνο να του υπομνήσω -φυσικά και στον κ. Μπ.- πως αυτή η «χαιρετιστήρια» επιστολή του Γ.Π. εγγράφεται στην προεκλογική διαμάχη των αρχών του 1933 και συνεπώς δε μπορεί να ερμηνευτεί έξω απ' αυτό το συγχυριστικό πολιτικό «συγκείμενο».

3. Εκτός από την απλή μνεία στον τίτλο του περιοδικού και στα ονόματα των εκδοτών του, ο δεινός μεθοδολόγος δε σκέφτηκε να εντάξει, έστω σύντομα, την «Ιδέα» και τους διανοούμενους-συνεργάτες της στο συγκεκριμένο πεδίο ή «συγκείμενο», αν προτιμά, των πολλαπλών ιδεολογικών συγκρούσεων αυτής της περιόδου, για να μπορέσει έτσι και απ' αυτή τη σκοπιά να «ερμηνέψει» τους στόχους και το χαρακτήρα της παρέμβασης του Γ.Π. στο περιοδικό. Δεν ψέγω ασφαλώς τον κ. Μπ. για όσα δε μπορεί να σκεφτεί ή να επιτελέσει. Δείχνω απλώς στον αναγνώστη πώς να προσεγγίσει το θέμα και πού μπορεί να προσφύγει, μια και ο πλουραλιστής ιστοριοδίφης μας πλέει σε πελάγη παντελούς άγνοιας². Ιδού, λοιπόν, τα αποτε-

1. Βλ. Κωνσταντίνου Α. Κορέση, *Γεώργιος Παπανδρέου. Η ζωή του*, Καμαρινόπουλος, Αθήνα 1966, σ. 129.

2. Είχα αναφερθεί σύντομα, το 1979, στην ιδεολογική σύγκρουση αυτής της περιόδου, συσχετίζοντάς την με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929. Βλ. *Προγράμματα...* σ. 233-235. Πρβλ. το βιβλίο μου, *Ιστορία της εκπαίδευσης και ιδεολογία. Όψεις του μεσοπολέμου*, Ο πολίτης, Αθήνα 1990, passim και τις νεότερες εργασίες: Γεωργία Λαδογιάννη, *Κοινωνική κρίση και αισθητική αναζήτηση στο μεσοπόλεμο. Η*

λέσματά της: Ο δεινός ερμηνευτής δε μπορεί να διαβάσει ορθά καταρχήν το περιεχόμενο της επιστολής του Γ.Π. Πουθενά στο κείμενό του ο Γ.Π. δεν κάνει λόγο, ούτε ρητά ούτε σιωπηρά, για «το κλίμα του σοσιαλφασισμού», όπως ισχυρίζεται εμφαντικά ο κ. Μπ. (σ. 24). Το πολιτικό του πιστεύω σε μια «δυναμική Δημοκρατία» («μεταρρύθμιση», «πρόοδος», «εξέλιξη») ανάμεσα από τη «Συντήρηση» («αντιδραστικό πνεύμα των καθυστερημένων μορφών της ζωής») και την «Ανατροπή» (κομμουνισμός) εκφράζει μόνο στα τρία από τα τέσσερα μέρη της επιστολής του ο Γ.Π. Με τέτοιους όρους διανθίζει το κείμενό του ο Γ.Π. Γι' αυτό κι όταν λέει πώς ονομάζουν οι «κομμουνιστές όλους όσους δεν είναι στις δικές τους τάξεις» δεν γράφει τον όρο «σοσιαλφασίστες» αλλά τον όρο «αντιδραστικοί» (Τεκμήρια, σ. 251). Γιατί τώρα ο κ. Μπ. διαβάζει «σοσιαλφασίστες» αντί για «αντιδραστικούς», πρέπει μάλλον να εξηγηθεί με όσα έγγραφα σχετικά για τις επιδόσεις ενός άλλου επίδοξου βιογράφου του Γ.Π.¹ Δεν πρόκειται, συνεπώς, εδώ για «μονόπλευρη και μονοδιάστατη ανάγνωση» αλλά για παρανάγνωση. Έτσι, κατά δεύτερο λόγο, τόσο η περίφημη «ερμηνευτική» όσο και η πολυδιαφημισμένη «ιστορικο-συγκριτική ανάλυση» πάνε περίπατο. Γιατί ο κ. Μπ. δε θέτει καν το ερώτημα για την εξέλιξη της πολιτικής ιδεολογίας του Γ.Π. από το γνωστό κείμενο στο ΑΕΣ (1931) σ' αυτήν εδώ την επιστολή του 1933. Οι μεγαλόστομες διακηρύξεις του αυστηρού μεθοδολόγου (σ. 22) ξεχάστηκαν πάραυτα.

4. Μαζί με τα παραπάνω υπάρχει, ωστόσο, κι ένα βαρύτερο επιστημονικό ατόπημα, που δείχνει εύγλωττα και την έκταση του «πληροφοριακού πλουραλισμού» και, κυρίως, το βαθμό της αμερόληπτης και αντικειμενικής καταγραφής και αξιολόγησης του ιστορικού υλικού» στη μελέτη του κ. Μπ. Πρόκειται για χοντρή και συνειδητή αποσιώπηση μιας μακροσκελέστατης παρέμβασης του Μ. Κουντουρά, για όσα υποδείκνυε στο τελευταίο μέρος της επιστολής του ο Γ.Π. σχετικά με την «οριστική...επικράτηση του Δημοτικισμού» (Τεκμήρια, σ. 252). Ενώ, λοιπόν, ο πλουραλιστής μεθοδολόγος αναπαράγει παρατακτικά σε μια ολόκληρη σχεδόν σε-

παρέμβαση του περιοδικού *Ιδέα*, Οδυσσέας, Αθήνα 1993· Παναγιώτης Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1876 ως το 1974*, τόμ. Γ' (1926-1955), Γνώση, Αθήνα 1993· Χριστίνα Ντουριά, *Λογοτεχνία και πολιτική. Τα περιδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο*, Καστανιώτης, Αθήνα 1996, για να περιοριστώ στα απολύτως αναγκαία πριν το 1999, τα οποία αγνοεί πασιφανώς ο ενημερωμένος ιστοριοδίφης μας. Γιατί, αν τα ξεφύλλιζε (ο ίδιος ή η ερευνητική ενδεκάδα του), θα μπορούσε να διαπιστώσει «πλουραλιστικά» πώς π.χ. οι «Νέοι Πρωτοπόροι» [τόμ. Β' (1933), σ. 321] «υποδέχτηκαν» το σάλπισμα του Γ.Π. για τη νίκη του δημοτικισμού. Έτσι, το πέμπτο εισαγωγικό «ερώτημα» του κ. Μπ. μένει εδώ προφανώς με «κωλοβωμένη» απάντηση.

1. Βλ. *Ιστορία...* σ. 291-293. Μια ευδιάκριτη συνομοταξία έχει, λοιπόν, από καιρό φτιαχτεί στη σχετική ιστοριογραφία...

λίδα (σ. 24-25) αποσπάσματα από παρεμβάσεις του Σπ.Μελά, του Κ. Παλαμά και του Ι. Γρυπάρη, παραλείπει, ανάμεσα σ' άλλα (π.χ. Δελμούζου), και την απλή μνεία του ονόματος (και φυσικά της παρέμβασης στο ίδιο περιοδικό) του Μ. Κουντουρά. Δεν πρόκειται, βέβαια, για αβλεψία, μια και ο φιλομαθής βιογράφος έμαθε ασφαλώς πολλά από τις σχετικές σελίδες της κριτικής μου γι' αυτή την παρέμβαση του Κουντουρά¹. Απλώς όσα υποστήριζε τότε ο Κουντουράς θρυμματίζουν ολοσχερώς την αγιογραφική κατασκευή του κ. Μπ. για τον Γ.Π. Γιατί οι απόψεις του Κουντουρά -ενός πολύ στενού συνεργάτη του Γ.Π. στο υπουργείο Παιδείας- δε συνιστούν μόνο μια κομψή αλλά ευθεία κριτική της υπουργικής δράσης του Γ.Π. στην εκπαίδευση. Αναδεικνύουν έμμεσα ένα βασικό γνώρισμα του πολιτικού Γ.Π.: Τη διάσταση ανάμεσα στις πράξεις του ως υπουργού Παιδείας και στη ρητορική του, όταν δεν είναι πια σ' αυτό το υπουργείο. Σπεύδω, για τον αναγνώστη, να ξαναθυμίσω το καταληκτικό συμπέρασμα από ένα τμήμα της παρέμβασης του Κουντουρά για τις «ενέργειες της πολιτείας», δηλ., κατά πρώτο λόγο, του τότε υπουργού Γ.Π.: «Πιστεύω πως στην τελευταία αυτή διετία θα μπορούσαν να γίνουν πολύ περισσότερα και πολύ αποφασιστικότερα πράγματα, όσα τουλάχιστο τονίζει τώρα με την ανακινήτικη του επιστολή ο κ. Παπανδρέου. Ο φόβος πως μια άλλη συντηρητικότερη κυβέρνηση, ή και άλλα απλώς πρόσωπα θα ξανάφερναν την παλιά ή και χειρότερη ίσως κατάσταση, δε θα έπρεπε ποτέ να εμποδίσει να γίνει μια σωστή και επιβαλλόμενη ενέργεια»².

5. Όλα τα προηγούμενα δείχνουν με ενάργεια πως η διερεύνηση της πολιτικής δράσης και των στόχων του Γ.Π., ήδη από τα χρόνια της «ηγετείας» του στο υπουργείο παιδείας και ύστερα, αποτελεί μια από τις βασικές προϋποθέσεις για την κατανόηση και ερμηνεία των δημόσιων πολιτικών-ιδεολογικών παρεμβάσεών του, όπως αυτή στο περιοδικό «Ιδέα». Αρκούμαι εδώ σχετικά να σημειώσω τα επόμενα, συμβάλλοντας και απ' αυτή την πλευρά στην κατεδάφιση της σαθρής Μπουζάκειας κατασκευής για τον Γ.Π.: α) Υπάρχουν ενδείξεις πως ο Γ.Π. από το καλοκαίρι του 1931 φροντίζει να κατασκευάσει μεθοδικά την εικόνα ενός από τους μελλοντικούς διαδόχους του Βενιζέλου. Η αίσθηση αυτή ήταν διάχυτη σε συνεργάτες του. Γράφει π.χ. ο Ε. Κακούρος στις 15-8-1931 στον Α. Δελμούζο: «Όσο για τις σχέσεις μου με τον Υπουργό εξακολουθούν να είναι ψυχρά

1. «Γεώργιος Α. Παπανδρέου...», σ. 131-132.

2. Μίλος Κουντουράς, *Κλείστε τα σχολεία (Εκπαιδευτικά 'Απαντα)*, επιμ. σχόλια: Αλέξης Δημαράς, Γνώση, Αθήνα 1985, τόμ. Α', σ. 100. Είναι τώρα πια φανερό και στους δυο τόμους του Μπουζάκειου πονήματος πόσο γόνιμες αποδείχτηκαν οι «τεχνικές ιστοριοδιφίας» και μαζί τους η «αμερόληπτη καταγραφή»...

ευγενείς, γιατί αποφεύγω να τις διαρρήξω. Τώρα πάει γραμμή για αρχηγός. Στο Ναύπλιο και Άργος οι δήμαρχοι στα επίσημα γεύματα τον ωνόμασαν αρχηγό μελλούμενο και κυβερνήτη της χώρας!»¹. Απ' αυτή την οπτική πρέπει να αναλυθούν και να ερμηνευτούν δυο κινήσεις του για παραίτηση από το υπουργείο Παιδείας, η πρώτη στις 22-10-1931² και η δεύτερη στις αρχές του 1932³. Γι' αυτό και ξαναγράφει ο Κακούρος στο Δελμούζο: «Εγώ δεν τον είδα ή καλύτερα δεν τον κουβέντιασα τον Παπανδρέου. Όσες φορές πήγα στο Γραφείο, η κουβέντα ήταν για αναλογική και γρήγορα εκλογές. Ανακατεύθηκε τώρα στην κουζίνα του Βενιζελικού κόμματος και πολεμάει να γίνει απαραίτητος στον καταρτισμό συνδυασμών, με τον απώτερο σκοπό την αρχηγία. Γιατί όχι;»⁴ β) Η συμμετοχή του Γ.Π. σ' αυτή την πολιτική κουζίνα δεν προϋπέθετε βέβαια μόνο την προηγούμενη διετή παραμονή και δράση του στο υπουργείο Παιδείας αλλά συνάμα και την «έξωθεν καλή μαρτυρία». Αυτή θα του την προσφέρουν, όχι βέβαια χωρίς ανταλλάγματα, κάμποσοι διανοούμενοι, όπως έδειξα στην προηγούμενη κριτική μου⁵. Αυτές οι σχέσεις του Γ.Π. με διανοούμενους, που εκφράζονταν ιδεολογικά από το κόμμα των Φιλελευθέρων, δεν είχαν περάσει βέβαια απαρατήρητες και από σφοδρούς ακροδεξιούς πολέμιούς του. Γράφει χαρακτηριστικά, με ψευδώνυμο, ένας απ' αυτούς: «ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ: O esthète της πολιτικής. Πολιτικός του καθρέπτου και της θεατρικής επιδείξεως, ανοηταίνων και φλυαρών περί σπουδαιοτάτων πραγμάτων, θελγόμενος υπό της φωνής του και αναστρεφόμενος μετά λογοτεχνών και λογίων εκ των αφθονούντων εν τη αγορά, διότι νομίζει εν τη μωρία του ότι δι' αυτών θα δημιουργήση κόμμα...»⁶. Στην προεκλογική, λοιπόν, συγκυρία των αρχών του 1933 ο Γ.Π. παρεμβαίνει μέσα από τη φιλική του («Ιδέα»), για να αναδείξει ακόμα μια φορά την πολιτική του εικόνα ως σημαίνοντος στελέχους των Φιλελευθέρων, κραδαινόντας φυσικά το λάβαρο της «δυνα-

1. Από ανέκδοτο, όσο ξέρω, γράμμα του (Το πρωτότυπο εναπόκειται στο αρχείο Δελμούζου, στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Άμφισσας).

2. Βλ. Γεώργιος Κασσιμάτης κ.ά., *Γεώργιος Παπανδρέου (1888-1968)*, Λιβάνης, Αθήνα 1988, σ. 80, όπου δημοσιεύεται σχετική επιστολή (και αναπαράγεται φωτοανστατικά η δεύτερη σελίδα της) του Γ.Π. στον Ε. Βενιζέλο. Είχα τονίσει στην κριτική μου την αποσιώπηση και αυτής της επιστολής από τον «πλουραλιστή» ιστοριοδίφη. Βλ. «Γεώργιος Α. Παπανδρέου...», σ. 125-126.

3. «Η παραίτηση», *Σπάρτακος*, αρ. 22 (Απρίλιος 1932), σ. 24 (σχόλιο).

4. Κι αυτό, όσο γνωρίζω, ανέκδοτο, με ημερομηνία 18-4-1932.

5. «Γεώργιος Α. Παπανδρέου...», σ. 159-160. Η τρίτομη έκδοση του νομοθετικού έργου του υπ. Παιδείας (με επιμέλεια του Χρ. Λέφα) το 1932 εγκαινίασε μια συμπληρωματική πρακτική, η οποία συνεχίστηκε ως το 1966. Το «πνεύμα» της βέβαια διατηρούν ως σήμερα τα «πονήματα» ευσεβών θαυμαστών του Γ.Π.

6. Φωκίων [Ι. Φ. Δημάρατος], «Ο πραγματικός εθνικός ηγέτης», *Επιστημολόγος*, αρ. 28 (Απρίλιος 1934), σ. 477.

μικής [διάβαζε φιλελεύθερης αστικής] Δημοκρατίας» μαζί με τη «σημαία» [δικός του ο όρος] του Δημοτικισμού για την «οριστική, τελική, γενική επικράτησή [του] στην Παιδεία ολόκληρη». Η εικόνα του μελλοντικού φιλελεύθερου ηγέτη μπορεί να φιλοτεχνηθεί και με τους διανοούμενους της «Ιδέας», που ρίχνονται στη μάχη για την «ανόρθωση του ιδεαλισμού και της ελεύθερης σκέψης», δηλ. τη θεωρητική συζυγία του παπανδρείκου πολιτικού φιλελευθερισμού. γ) Δυο χρόνια εξάλλου θα χρειαστούν από το γράμμα στην «Ιδέα» για να εμφανιστεί, πριν από τις εκλογές (9-6-1935) και μετά το «κίνημα της 1ης Μαρτίου» 1935, το νέο «Δημοκρατικό Κόμμα», με αρχηγό του τον Γ.Π. και με προγραμματικό στόχο το «περιεχόμενο της Λαϊκής Δημοκρατίας»¹. Η ρητορική της «δυναμικής Δημοκρατίας» έχει τώρα αναβαθμιστεί με τη συνεπικουρία της επίκλησης του «κράτους δικαίου»². Η σταδιακή προετοιμασία για τη «χάραξη νέας πολιτικής γραμμής» και την αρχηγική παρουσία του Γ.Π.³ συνεπαγόταν αφενός μια ομόλογη πολιτική ρητορική, που να δείχνει διαφοροποιημένη από εκείνη του Ε. Βενιζέλου⁴, και ταυτόχρονα μια συστηματική εγκατάλειψη-αποσιώπηση των εκπαιδευτικών μέτρων της Βενιζελικής υπουργίας του (1930-1932).

6. Οι νέες πολιτικές επιλογές και τοποθετήσεις του Γ.Π. δε μπορούν βέβαια να νοηθούν παρά μόνο στο συνολικό πεδίο των ενδοαστικών συγκρού-

1. Κωνσταντίνου Α. Κορέση, *ό.π.*, σ. 147.

2. Η πολιτική ιδεολογία του Γ. Π. την περίοδο 1933-1936 εκφράζει συνθηματολογικά ορισμένες συνιστώσες της φιλελεύθερης αστικής αντίληψης για το «εθνικο-γενικό συμφέρον», το ισχυρό «κράτος δικαίου» κτ., μαζί με μια εξελικτική, μεταρρυθμιστική αστική και πάλι αντίληψη για το δημοκρατικό, κοινοβουλευτικό πολίτευμα. Και σ' αυτή την περίοδο κυρίαρχη, ωστόσο, αντίληψη είναι η προβολή της έννοιας του «Κράτους-Οργάνου» ως εγγυητή του «γενικού συμφέροντος», της αύξησης της «παραγωγής», της «δικαιότερης κατανομής των αγαθών» και της «δημιουργίας νέου πολιτισμού». Βλ. ιδιαιτέρως, Γεωργίου Παπανδρέου, *Κείμενα (1913-1942)*. Μπίρης, Αθήνα <1963>, τόμ. Α' σ. 206 κκ. Οι αντιλήψεις αυτές του Γ.Π. δε διαφέρουν σημαντικά από ομόλογες αντιλήψεις του Ε. Βενιζέλου. Για μια γενικότερη κι όχι πάντα τεκμηριωμένη προσέγγιση της πολιτικής ιδεολογίας του Γ.Π. το μεσοπόλεμο, βλ. Π. Πετρίδης-Γ. Αναστασιάδης (Εισαγωγή-Επιμέλεια), *Γεώργιος Παπανδρέου, 60 χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1994, *passim*.

3. Ορισμένες ενδείξεις οδηγούν στη διαπίστωση πως η φθορά των «Φιλελεύθερων» το 1931-32 (για ενδογενείς και εξωγενείς λόγους, π.χ. απόηχος της οικονομικής κρίσης του 1929) είχε προσανατολίσει τον Ε. Βενιζέλο στην επιλογή του Α. Μιχαλακοπούλου (το 1932) ως «πραγματικού υπαρχηγού σήμερα και εφέδρου αρχηγού της αύριον». Βλ. απόσπασμα σχετικής επιστολής του στο Μιχαλακόπουλο, στο βιβλίο του Δ. Γατόπουλου, *Ανδρέας Μιχαλακόπουλος (1875-1938). Η βιογραφία και το έργο του*, Ελευθερουδάκης, Αθήνα 1947, σ. 290-291. Ο Γ.Π., στην «κουζίνα των Φιλελεύθερων», ήταν πολύ φυσικό να οσμίζεται ποικιλότροπα τη «διαδοχολογία».

4. Δυο χρόνια ύστερα από την τελευταία υπουργία του, ο Γ.Π. θα αποκαλέσει «παλαιά» την παράταξη των Φιλελεύθερων. Βλ. Γεωργίου Παπανδρέου, *ό.π.*, σ. 268.

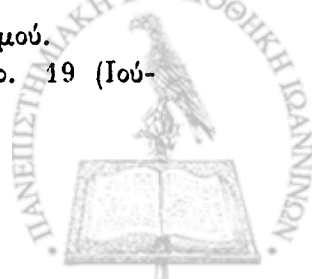
σεων αυτής της περιόδου και στη σταδιακή κυριαρχία συντηρητικών αστικών στρωμάτων, τα οποία θα οδηγήσουν, εξαιτίας της γενικευμένης κοινωνικής κρίσης, στην παλινόρθωση της βασιλείας και στην εγκαθίδρυση της μεταξικής δικτατορίας¹. Από αυτή την οπτική μπορούμε να ερμηνέψουμε τις τοποθετήσεις του Γ.Π., δηλ. τη ρητορική, τις επιλογές και τις συνέπειες της πολιτικής δράσης του και να κατανοήσουμε έτσι τις παρεμβάσεις (και την απουσία του) σε θέματα εκπαιδευτικής πολιτικής ως το 1936. Σημειώνω έτσι, εδώ, σύντομα τα επόμενα, τα οποία δεν απασχόλησαν και πάλι τον αυστηρό μεθοδολόγο και την «ερευνητική ενδεκάδα» του: α) 'Όλοι αυτοί, και κατά πρώτο λόγο ο ομαδάρχης τους, δεν σκέφτηκαν ή για κάποιο άλλο (άγνωστο προς το παρόν) λόγο αμέλησαν να προστρέξουν στα πρακτικά των συζητήσεων στη Βουλή, για να εντοπίσουν και να μελετήσουν τις παρεμβάσεις και τις τοποθετήσεις (πόσες και ποιες) του Γ.Π. σε εκπαιδευτικά θέματα. Αυτό, βέβαια, συνέβη γιατί, όπως τονίσαμε πιο πάνω, ο αυστηρός μεθοδολόγος δε γνωρίζει να διατυπώνει απλά ιστορικά προβλήματα. Ιδού ένα αυτονόητο: Ο Γ.Π. υπερασπίστηκε, τότε και με ποιο τρόπο την εκπαιδευτική πολιτική της υπουργίας «του» (και συνολικά των Φιλελευθέρων), όταν άρχισε το «ξήλωμα», ή, καταπώς θέλει ο κ. Μπ., η «ανατροπή» της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1929-1932; Είναι επόμενο να μην τον απασχολεί το ίδιο απλό πρόβλημα και πιο κάτω (σ. 117), για την περίοδο δηλ. της παραγμένης διετίας 1965-1967. β) 'Όταν οι συντηρητικοί «λαϊκοί» υπουργοί, Δ. Χατζίσκος και Θ. Τουρκοβασίλης, τροποποιούν με διάταγμα τη σύνθεση του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου και απομακρύνουν έξι (μαζί με τον Ε. Κακούρο) στενούς συνεργάτες του Γ.Π. (Μάρτης 1933)², κάθε πρωτάρης ιστορικός της εκπαίδευσης, που σέβεται τον εαυτό του, οφείλει να αναρωτηθεί για τη σχέση και τη θέση του Γ.Π. «απέναντι» και σ' αυτά τα εκπαιδευτικά γεγονότα. Ο δεινός ιστοριοδίφης βουβάθηκε κυριολεκτικά εδώ, αγνοώντας και το χαρακτήρα της παρέμβασης του Γ.Π. στις σχετικές συζητήσεις στην αρμόδια κοινοβουλευτική επιτροπή και τις ανάλογες δηλώσεις του σε εφημερίδα³. 'Όσο για το φρούτο του «πληροφοριακού πλουραλισμού», ας το αφήσουμε στην αποθήκη...⁴ γ) Από

1. Δεν πρόκειται φυσικά εδώ να επαναλάβω την ανάλυσή μου για «την προς τα δεξιά στροφή των περί εθνικής παιδείας αντιλήψεων» αυτή την περίοδο. Βλ. *Προγράμματα...* σ. 246-258. Για τις μορφές και το χαρακτήρα της γενικότερης πολιτικής κρίσης βλ. Γιάννης Μηλιός, *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, Κριτική, Αθήνα 2000², σ. 405-428.

2. Βλ. αναλυτικά για όλα αυτά στην εισαγωγή του Α. Δημαρά, *Μίλτος Κουντουράς...* τόμ. Α', σ. ρλδ'-ρμβ'.

3. Το *Έθνος*, 21-4-1933, για τις σχέσεις εκπαίδευσης και κομμουνισμού.

4. Βλ. π.χ. «Αι ψευδολογίαι του κ. Παπανδρέου», *Επιστημολόγος*, αρ. 19 (Ιού-

κει και πέρα κάθε σοβαρός ιστορικός της εκπαίδευσης θα έπρεπε να αναρωτηθεί και για την προηγούμενη αποδυνάμωση του εκπαιδευτικού συμβουλίου με τους τακτικούς ελιγμούς και τους συμβιβασμούς του τότε υπουργού Γ.Π.¹ Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο θα μπορούσε να εκτιμήσει και να ερμηνέψει πόσο αντιστοιχούσαν προς την πραγματικότητα οι πικρές διαπιστώσεις (και φυσικά προσωπικές αντιθέσεις) του Ε. Κακούρου, όταν έγραφε στον Α. Δελμούζο τα επόμενα: «Τα Διατάγματα της καταργήσεως των Διευθύνσεων Θρησκευμάτων, Παιδείας και της θέσεως του Νικητάκη εστάλησαν προς δημοσίευση μαζί με τα διατάγματα της απολύσεώς μας... Έτσι το συγκρότημα των αριστερών [εννοεί Κουντουρά, Αμαριώτου] και των Μανιατών [εννοεί τον εαυτό του και τον Καψάλη] από την άλλη, πάνε μαζί. Δίκαια. Και συλλογίζομαι πόσο κακό έκανε κείνος ο παλιάνθρωπος ο Παπανδρέου με το να χαϊδεύη τους αριστερούς από τη μια μεριά και να κυνηγάη τους Μανιάτες από την άλλη. Μου φαίνεται πως στήριγμα για την κοινή γνώμη έδωσε στους σημερινούς γελοίους -φαίνεται ότι κυβερνούνε ο Παλαιολόγος, ο Ζερβός, ο Μανωλόπουλος και τα Σουτεροπουλάκια- όλα τα διανοητικά και ηθικά καθάρματα δηλαδή, πρόφαση λέω και στήριγμα έδωσε η Υπουργία και η συμπεριφορά αυτού του όχι γελοίου, αλλ' όπως τον λέω, προφορικά και εξανίστασαι, του Παπανδρέου. Αυτός αποθράσυνε τους αριστερούς και αυτός έτριψε το κύρος των Μανιατών υπαλλήλων, δηλ. του Καψάλη και εμένα. Αλλά το πράγμα είναι βέβαια βαθύτερο. Και στο βάθος βρίσκεται από τη μια μεριά το κομματικό πάθος -άλλη 1 Νοέμβρη [εννοεί του 1920] για τους υπαλλήλους- και από την άλλη η άρνηση, η οπισθοδρόμηση, το χτύπημα του φιλελευθερισμού γενικότερα. Έχω την ιδέα πως τα πράγματα θα προχωρήσουν και σε σοβαρότερες εκδηλώσεις, σύμφωνα με το αντισοσιαλιστικό και αντιφιλελεύθερο πνεύμα που πνέει σ' όλη την Ευρώπη μετά την επικράτηση του Χίτλερ»².

7. Είναι τώρα φανερό πως, όταν ο πλουραλιστής ιστοριοδίφης απομονώνει τρία αποσπάσματα από την παρέμβαση του Γ.Π., στη ΙΓ' Γενική Συνέλευση της ΟΛΜΕ (20-7-1934), «εξαντλεί» φυσικά την ανάλυσή του μόνο σε μια απλή συρραφή τους, μια και το «συγκείμενο» μαζί με την «ερμηνευτική» έχουν από νωρίς πάει περίπατο. Έτσι ο δεινός μεθοδολό-

λιος 1933), σ. 297, όπου και δριμύτατη ανακοίνωση, του «λαϊκού» υπουργείου εναντίον των σχετικών δηλώσεων του Γ.Π.

1. Βλ. τεκμηριωμένα στο σχετικό άρθρο του Μ. Κουντουρά, στο περ. «Ιδέα» και τώρα στα Άπαντά του. Πρβλ. στο ίδιο και την εισαγωγή του Α. Δημαρά, σ. ρκζ'-ρλγ'.

2. Ανέκδοτο κι αυτό, όσο ξέρω, με ημερομηνία 24-3-1933. Αντέγραφα αυτό το εκτενές απόσπασμα, τόσο γιατί κοινοτοποιεί τη Μπουζάκεια αγιογραφία στο θέμα των σχέσεων του «τιμονιέρη» Γ.Π. (βλ. τον πρώτο τόμο της, σ. 76) με συνεργάτες του όσο και γιατί τεκμηριώνει τις διορατικές πολιτικές κρίσεις του Ε. Κακούρου.

γος διαπράττει εδώ τα επόμενα: α) Αντίει, κατά πάσα πιθανότητα το κείμενο αυτής της παρέμβασης του Γ.Π. από τη γνωστή συλλογή «Κειμένων» του Γ.Π. κι όχι από το σχετικό τμήμα του «Δελτίου» της ΟΛΜΕ. Οι εξωτερικές ενδείξεις αυτής της «άντικλησης» είναι προφανείς (π.χ. δεν αναγράφει τον αριθμό του «Δελτίου») και, φυσικά, η ίδια δεν είναι χωρίς επιπτώσεις. Γιατί, αν ο κ. Μπ. και η «ενδειχάδα» του ξεφύλλιζαν το σχετικό αριθμό του «Δελτίου», θα διαπίστωναν πως ο Γ.Π. δε μιλάει μόνο μια φορά σ' αυτή τη Γ.Σ. της ΟΛΜΕ αλλά παρεμβαίνει στην ίδια συνεδρίαση κι άλλες δυο φορές, με πολύ ενδιαφέρουσες για την πολιτική του ιδεολογία επεξηγηματικές τοποθετήσεις¹. Μόνο έτσι θα μπορούσαν να διαβάσουν και ίσως να καταλάβουν με ποιον κυρίως ανταλλάσσει τους διαξιφισμούς του ο Γ.Π. και πόσο συγγίνων οι απόψεις του μ' εκείνες του γ.γ. του «λαϊκού» υπουργείου Παιδείας (Γ. Παλαιολόγο). β) Δεν είναι βέβαια μόνο η άρνηση που δεν επιτρέπει στον κ. Μπ. να θέσει τα επόμενα «ερωτήματα»: Γιατί ο Γ.Π. επέλεξε να μιλήσει σ' αυτή τη Γ.Σ. της ΟΛΜΕ κι όχι στην προηγούμενη (18 Ιουλίου 1933), στην οποία ο υπουργός Θ. Τουρκοβασίλης εκόμπαιζε για τις πρόσφατες απολύσεις των έξι άμεσων συνεργατών του Γ.Π. από τις «κεντρικές» υπηρεσίες του υπουργείου; Η απουσία του σχετίζεται με συγκεκριμένες ισορροπίες στο συνδικαλισμό της ΟΛΜΕ, μετά την εκλογική νίκη (5-3-1933) του «Λαϊκού Κόμματος», ή για κάποιους δικούς του λόγους ο Γ.Π. προτίμησε να μη παραστεί στη συνέλευση του «κλάδου»; Οι συνολικές απόψεις που διατύπωσε εδώ ο Γ.Π., όχι μόνο για το «σχολείο της παιδείας» -το θέμα δεν το επέλεξε ο Γ.Π. αλλά το συνδικάτο των εκπαιδευτικών- αλλά και για τη «λαϊκρατική πολιτεία, την Ελληνική Δημοκρατία»², αναδεικνύουν και σε ποιο βαθμό μια ευδιάκριτη εξέλιξη της πολιτικής του ιδεολογίας από τη χρονιά π.χ. της χαιρετιστήριας επιστολής του στην «Ιδέα»; Είναι άραγε μόνο το περιεχόμενο του θέματος που δεν επιτρέπει στον Γ.Π. να αναφερθεί και να υπερασπιστεί την εκπαιδευτική πολιτική της υπουργίας «του» ή υπάρχουν άλλοι λόγοι (και ποιοι), για τους οποίους η υπόμνηση της διετίας 1930-1932 δεν είναι πια αποδοτική στη χάραξη της «νέας πολιτικής γραμμής» σ' αυτή τη νέα συγκυρία; Μήπως τελικά, αυτή

1. Δελτίον ΟΛΜΕ, αρ. 93-94 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1934), σ.18-22 (η πρώτη παρέμβαση-ομιλία), σ. 29-31 (η δεύτερη) και σ. 32 (η τρίτη). Ίδιον, λοιπόν, κι ένα άλλο χαρακτηριστικό δείγμα του Μπουζάκειου απληροφοριακού πλουραλισμού, μαζί με όλα όσα συνδηλώνει για την εφαρμογή της ρητά διακηρυγμένης αμερόληπτης και αντικειμενικής καταγραφής...

2. «Πιστεύομεν εις την Λαοκρατίαν...» θα αναφωνήσει, σ' ένα πολύ διαφορετικό κοινωνικο-πολιτικό «σχηματισμό» (18-10-1944), ο Γ.Π. Βλ. Γεωργίου Παπανδρέου, ό.π., τμήμ. Β', σ. 185. Ξέρουμε βέβαια -όχι ασφαλώς, ίσως θα δούμε, από την αφήγηση του απροκατάληπτου ιστορικού- πως ο Γ.Π. δεν εφρόδινε να δείξει έμπρακτα, το Δεκέμβριο του 1944, αυτή την πίστη του...

η παρέμβαση του Γ.Π. συνιστά και την τελευταία (;) δημόσια τοποθέτησή του σε εκπαιδευτικά θέματα ως το 1942;

Δ. Θα επιχειρήσω να δώσω μια σύντομη καταφατική απάντηση στα δυο τελευταία ερωτήματα (έμμεσα και στα υπόλοιπα), σχολιάζοντας μια «σημαίνουσα απουσία» του Γ.Π. (την οποία αγνοεί, για λόγους που ανέφερα πιο πάνω, ο κ. Μπ. και η «ενδεκάδα» του). Είναι πολύ γνωστό, τόσο από τον ίδιο τον Α. Δελμούζο¹ όσο και από τη σχετική βιβλιογραφία², πως τα νομοσχέδια, τα οποία ο υπουργός Θ. Τουρκοβασίλης έφερε για τελική έγκριση στη Γερουσία το Σεπτέμβρη του 1933, δέχτηκαν τη σφοδρή επίθεση του Α. Δελμούζου. Ο υπουργός τον κάλεσε σε απολογία και τον τιμώρησε με πρόστιμο. Το θέμα θα έρθει στη Βουλή, με επερώτηση του Α. Παπαναστασίου, και θα συνοδευτεί από έντονη και πολλαπλά αποκαλυπτική συζήτηση (26-1-1934). Να τι έγραψε με επιστολή του την επόμενη μέρα στο Δελμούζο ο Ε. Κακούρος: «Έγινε λοιπόν η συζήτηση στη Βουλή και ευτυχώς, χωρίς να συμβή τίποτε από ό,τι φοβότανε ο κ. Τσάτσος³. Επήγα στον κ. Μυλωνά⁴. Η εντύπωσή του ήτανε πως ο σκοπός του Παπαναστασίου επέτυχε. Η Κυβέρνηση κολλήθηκε στο τοίχο. Ο Τσαλδάρης κατέφευγε σε δικαιολογίες που τον εμείωναν. Ο Μακρόπουλος⁵ τσιτώθηκε και ωμολόγησε, ό,τι και ιδιαιτέρως τους είχε ειπή. Δηλ. πως αν ήτανε αυτός Υπουργός, δεν θα σε τιμωρούσε, γιατί από τη μελέτη του φακέλλου επείσθη πως δεν είχε δίκαιο ο Τουρκοβασίλης. Στο καφενείο, όλοι οι βουλευταί που είδα ύστερα είναι ενθουσιασμένοι με τον τρόπο που διεξήγαγε και εκράτησε την επερώτηση ο Παπαναστασίου. Ο Χαβίνης μου έλεγε πως ο λόγος του Παπαναστασίου ήταν υπέροχος. Και από την άποψη του περιεχομένου και από την άποψη της ψυχικής θέρμης και του τόνου με τον οποίο μιλούσε⁶. Ωραία επίσης emίλησε ο Καφαντάρης. Ο κ. Παπανδρέου δεν ενόμισε πως

1. Α. Δελμούζου, *Μελέτες και πάρεργα*, Αθήνα 1958, τόμ. Β', σ. 308-323.

2. Βλ. π.χ. Ε.Π. Παπανούτσου, *Α. Δελμούζος. Η ζωή του. Επιλογή από το έργο του*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1978, σ. 114-115.

3. Όπως είναι γνωστό, πρόκειται εδώ για τον Θ. Τσάτσο (αδελφό του Κ. Τσάτσου), υφηγητή τότε και πληρεξούσιο δικηγόρο, μαζί με τον Αλ. Σβάλο, του Δελμούζου στην προσφυγή του στο Συμβούλιο Επικρατείας. Ξέρουμε πως το Συμβούλιο Επικρατείας θα ακυρώσει τη σχετική υπουργική πράξη.

4. Ο Α. Μυλωνάς ήταν τότε αρχηγός του «Αγροτικού Δημοκρατικού Κόμματος».

5. Ο Ι. Μακρόπουλος, στέλεχος του Λαϊκού Κόμματος, ήταν από το Μάρτη του 1933 υπουργός Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως και προσωρινός υπουργός Παιδείας (από 23 Νοέμβρη 1933) κατά τη σχετική συζήτηση στη Βουλή.

6. Μια και η «ενδεκάδα» του ιστοριοδίφη δε φαίνεται να συμβουλευτήκε τα σχετικά πρακτικά των συζητήσεων της Βουλής, μπορεί να βρει (και να ασκηθεί ιστοριογραφικά με) το κείμενο της αγόρευσης του Α. Παπαναστασίου στο, Α. Παπαναστασίου, *Πολιτικά κείμενα* (επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδη), Μπάυρον, Αθήνα <χχ>, τόμ. Β', σ. 756-764 (ανατύπωση).

ήταν υποχρεωμένος να μιλήσει. Δεν του έστειλες φαίνεται τα χαρτιά σου και ούτε τον παρακάλεσες. Έτσι η υπόθεσή σου ήταν υπόθεση, φαίνεται, γι' αυτόν ψηφοφόρου. Έπρεπε να τον παρακαλέσουμε. Ποτέ του! Δεν έχει τίποτα δικό του, μέσα του, έξω από την δημοκοπία και ιδιοτέλεια...»¹. Ο δημοτικισμός και ο Δελμούζος της επιστολής του Γ.Π. στην «Ιδέα» είχαν κιόλας «ξεχαστεί» μέσα σ' ένα χρόνο. Η φθορά των Φιλελευθέρων και η «νέα γραμμή» του Γ.Π. συμπορεύονταν με μια σιωπηρή εγκατάλειψη ιδεών και προσώπων... Γι αυτό και ο ισχυρισμός του κ. Μπ. ότι «η σχέση του Γ.Π. με τα εκπαιδευτικά ζητήματα, ακόμη και μετά την πτώση της κυβέρνησης του Ελευθερίου Βενιζέλου, και έντονη θα παραμείνει και θα επιβεβαιώνεται συνεχώς» (σ. 24) δεν προκαλεί μόνο θυμηδία. Ως ιστοριοδικός ύθλος συντηρεί, όπως θα δούμε πιο κάτω, ένα, συμπληρωματικό σ' εκείνο του πρώτου τόμου, πολιτικό ιδεολόγημα.

Μαύρες τρύπες. Ο αναγνώστης έχει τώρα καλά προετοιμαστεί για τα άλματα που θα διαπιστώσει από εδώ και κάτω στην αφήγηση του αντικειμενικού και απροκατάληπτου ιστοριοδίφη. Άλματα που με τη σειρά τους φιλοτεχνούν αριστοτεχνικά τη Μπουζάκεια αγιογραφία του Γ.Π. Έτσι θα «προσγειωθούμε», απροειδοποίητα και ανεξήγητα, από το 1934 στο σωτήριον έτος 1942. Ιδού μια έμπρακτη εφαρμογή της «νέας θεώρησης της αντίληψης της συνέχειας του χρόνου και της ιστορίας» (σ. 21). Η «μετανεωτερικότητα και ο μεταφορντισμός» βρίσκονται εδώ στις πιο καλές τους στιγμές. Ο αναγνώστης μόνο μένει ενεδός... Γιατί η πολιτική ύπαρξη του Γ.Π. αυτή την οχταετία έχει χαθεί στη μαύρη τρύπα της Μπουζάκειας ιστοριοδιφίας. Οι πολιτικές προτεραιότητες και διακηρύξεις, οι αγώνες και οι εξορίες, οι προσδοκίες και οι διαψεύσεις του Γ.Π., δηλ. το αναγκαίο και ουσιώδες πολιτικό «συγκείμενο», που εξηγεί αυτή τη μακρόχρονη απουσία του Γ.Π. από το «εκπαιδευτικό γίγνεσθαι» -κατά τη Μπουζάκεια έκφραση- πετάχτηκε στη λήθη. Έμεινε μόνο η ξεκάρφωτη επωδός: «Στα χρόνια που ακολουθούν, ο Γ.Π. θα εξακολουθήσει να συμμετέχει ενεργητικά στο εκπαιδευτικό γίγνεσθαι», θα γράψει απτόητος ο δεξιός ιστοριοδίφης (σ. 26), προσκομίζοντας δυο τεκμήρια μόνο για το τέλος αυτής της οχταετίας!

Είδαμε πιο πάνω τη μεταχείριση που επεφύλαξε ο αυστηρός μεθοδολόγος για το πρώτο απ' αυτά (το κείμενο της κατάθεσης του Γ.Π. στη λεγόμενη «Δίκη των Τόνων»). Ας δούμε τώρα πώς προσεγγίζει και σχολιάζει το δεύτερο. Γράφει, λοιπόν, τούτη τη φορά: «Την ίδια χρονιά, το 1942, θα δημοσιευτεί [sic] και το πρόγραμμα του Κόμματος της Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας με συνιδρυτή τον Γ.Π. Στο πρόγραμμα αυτό μια ξεχωριστή

1. Ανέκδοτη κι αυτή, όσο ξέρω, με ημερομηνία 27-1-1934.

ενότητα είναι αφιερωμένη στην εκπαίδευση...» (σ. 26). Το ξαναλέμε: Ο αναγνώστης ας μη ψάξει κι εδώ πάλι για «συγκείμενο»· ας προσέξει μόνο πώς κάποια στοιχειώδη αυτονόητα ταλαιπωρούνται στη Μπουζάκεια αφήγηση. Εδώ ο εμβριθής ιστοριοδίφης βεβαιώνει ρητά τον αναγνώστη πως αυτό το πρόγραμμα θα «δημοσιευτεί» το 1942 και ταυτόχρονα ο ίδιος το κατατάσσει στα αδημοσίευτα κείμενα, τόσο στις «Πηγές» (σ. 145) όσο και στο «συγκεντρωτικό πίνακα τεκμηρίων» (σ. 175)! Μήπως πρόκειται εδώ, απλώς, για lapsus calamii και συνεπώς αξίζουν συγχαρητήρια στον φιλέρευνο ιστοριοδίφη, που το επεσήμανε και φρόντισε να δημοσιεύσει εδώ όσα αναφέρονται στην εκπαίδευση; Τίποτε, ωστόσο, απ' αυτά δεν ισχύει. Το πλήρες κείμενο αυτού του προγράμματος δημοσιεύτηκε, όσο ξέρω, για πρώτη φορά το 1988 σε μια άλλη πολύ γνωστή -θα επανέλθουμε σ' αυτό- «αγιογραφία» για τον Γ.Π.¹, από την οποία βάσιμα (καθότι υπάρχουν κι εδώ εξωτερικές ενδείξεις)² άντλησε σιωπηρά το σχετικό απόσπασμα ο κ. Μπ., χωρίς να δηλώσει στον απλό αναγνώστη την πηγή του! Έτσι, αν ο ίδιος αναγνώστης δεν πρόσεχε τις σελίδες 145 και 147 του πονήματος και εμπιστευόταν μόνο τους εμφαντικούς ισχυρισμούς του ιστοριοδίφη μας, θα μπορούσε να εικάσει τα πιο παράδοξα και μειωτικά ασφαλώς πράγματα για τον Γ.Π. γι' αυτή τη χρονιά και να υιοθετήσει άκριτα όσα συχνά του αποδόθηκαν από το ΚΚΕ (ύστερα από το Δεκέμβρη του 1944), σχετικά με υποτιθέμενες ενέργειες και αντιλήψεις του στα πρώτα χρόνια της κατοχής³. Όσο για το σχολιασμό, ότι τάχα «είναι αξιοσημείωτο εδώ ότι, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '40, καταγράφεται η ύπαρξη [sic] γραπτών προγραμματικών διακηρύξεων ενός αστικού κόμματος» (σ. 26-27), αυτός παραμένει στην ασάφειά του -ιδού ένα άλλο δείγμα της Μπουζάκειας «ιστορικο-συγκριτικής ανάλυσης»- απλώς ανιστόρητος.

Ένα δεύτερο και πιο επώδυνο άλμα πρέπει τώρα να κάνει ο αναγνώστης, μια και τούτη τη φορά ο «μετανεωτερικός» μας θα τον προσγειώσει

1. Γεώργιος Κασσιμάτης κ.ά., *ό.π.*, σ. 124-130. Εδώ διαβάζουμε σχετικά: «Ένα ανέκδοτο μέχρι σήμερα συνταρακτικό κείμενο» (σ. 124). Γι' αυτό και, τιτλοφορώντας το, γράφουν ορθά «καταρτίστηκε» κι όχι όπως ο ευφυής κ. Μπ. «δημοσιεύτηκε».

2. Το ίδιο πρόγραμμα δημοσιεύτηκε πιστά (και φωτοαναστατικά) και στο Παύλος Β. Πετρίδης, *Οι αντιμοναρχικοί αγώνες του Γεωργίου Παπανδρέου στον μεσοπόλεμο*, Γκοβόστης, Αθήνα 1993, σ. 248-263 (η ανατύπωση). Το βιβλίο αυτό δε φιγουράρει -καθόλου ανεξήγητο- στις «πηγές» ή, τουλάχιστο, στη βιβλιογραφία του Μπουζάκειου «πονήματος». Ξέχωρα απ' αυτό, μια πρόχειρη αντιπαραβολή των δύο κειμένων δείχνει εύκολα πως ο ιστοριοδίφης μας ανέτρεξε σιωπηρά στο βιβλίο των Κασσιμάτη κ.ά.

3. Το δημοσιογραφικό του όργανο θα διαψεύσει επανειλημμένα σχετικές πληροφορίες του «Ριζοσπάστη». Βλ. *Η Ελλάδα*, 13-8-1945 και 29-8-1945. Προσθέτω εδώ άλλη μια μνεία για τον Γ.Π. από τον Γιώργο Σεφέρη, *Χειρόγραφο Σεπ. '41*, Ίκαρος, Αθήνα 1972, σ. 43, για τη συγκυρία μετά την 28η Οκτωβρίου 1940.

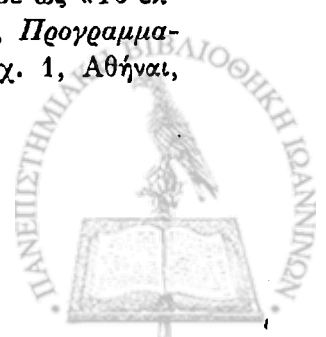
απότομα στο μετεμφυλιακό κράτος του 1951. Το τέλος της κατοχής δεν διαδέχεται ο εμφύλιος, όπως ανιστόρητα γράφει (σ. 22) ο ευφυής υμνητής του Γ.Π. Μεσολαβεί η απελευθέρωση. Σε μια πολλαπλά κρίσιμη φάση της, ο Γ.Π. έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο -όπως κι αν τον ερμηνέψει κανείς- και αυτός ο ρόλος του συνδέεται, από μια ορισμένη πλευρά, με το «εκπαιδευτικό γίγνεσθαι» ως τις παραμονές του εμφυλίου πολέμου. Γι αυτή την περίοδο δεν υπάρχει και η παραμικρή μνεία σ' αυτό το Μπουζάκειο «κείμενο». Εδώ η τρύπα χαίνει.

Δεν τη γνωρίζει καθόλου αυτή τη συγκυρία, διαλέγοντας έτσι τη σιωπή, ή υπάρχουν πολύ συγκεκριμένοι λόγοι για τους οποίους ο δεξιός βιογράφος του Γ.Π. επέλεξε να ανοίξει αυτή τη μαύρη τρύπα στην αφήγησή του; Ας υποθέσουμε πως ο εμβριθέστατος ιστοριοδίφης μας δε γνώριζε τις μακροσκελείς προγραμματικές δηλώσεις του πρωθυπουργού! Γ.Π. για την «παιδεία» στις 15-11-1944 και δε φρόντισε ασφαλώς να ξεφυλλίσει τις «προγραμματικές αρχές» του «Δημοκρατικού Σοσιαλιστικού Κόμματος» το 1945¹. Το βιβλίο όμως του Κ. Κορέση φιγουράρει στη βιβλιογραφία και των δυο τόμων του «πονήματος». Δεν το άνοιξε ο επιμελής ιστοριοδίφης για να πληροφορηθεί τα ιστοριογραφικά ακόλουθα: «Και στις 'Προγραμματικές Αρχές' του Δημοκρατικού Σοσιαλιστικού Κόμματος, που δημοσιεύτηκαν τον Ιούνιο του 1945, περιλαμβανόταν το ακόλουθο Εκπαιδευτικό πρόγραμμα του Γεωργίου Παπανδρέου, το οποίο είχε αναπτύξει ο ίδιος, στο υπουργείο Παιδείας, την 15 Νοεμβρίου 1944, ως πρόεδρος της κυβέρνησεως εθνικής ενώσεως, και όπου φανερώνεται, για μία ακόμη φορά, όλο το πάθος του για την Παιδεία»· κυρίως όμως να μελετήσει και ν' αντιγράψει (θα δούμε γιατί όχι από το βιβλίο αυτό) το αρχικό κείμενο του «Εκπαιδευτικού Προγράμματος»²;

Ο ευλαβής βιογράφος τύλιξε με τη σιωπή του και την πρώτη πρωθυπουργία του Γ.Π. και αυτό το εκπαιδευτικό του πρόγραμμα. Αν η εξήγηση της σιωπής βρίσκεται στην αδυναμία του κ. Μπ. να μελετά συστηματικά τη βιβλιογραφία του, τότε ασφαλώς οι μεγάλοστομες διακηρύξεις του: «Υπηρετώντας το στόχο της αμερόληπτης και αντικειμενικής καταγραφής και αξιολόγησης του ιστορικού υλικού, επιλέξαμε με μεγάλη προσοχή όχι μόνο κείμενα που στηρίζουν την εκπαιδευτική θεωρία και πράξη του Γ.Π...»

1. Βλ. φωτοαναστατική ανατύπωση του εξωφύλλου τους στο Γεώργιος Κασιμάτης κ.ά., *ό.π.*, σ. 210. Δυστυχώς για τον ακαταπόνητο ιστοριοδίφη δεν αναδημοσιεύτηκε εδώ το τμήμα εκείνο των «αρχών», το οποίο ο ίδιος ο Γ.Π. τιτλοφορούσε ως «Το εκπαιδευτικόν πρόγραμμα». Ο αναγνώστης μπορεί ωστόσο να το βρει στο, *Προγραμματικά Αρχαί*, Βιβλιοθήκη του Δημοκρατικού Σοσιαλιστικού Κόμματος, τχ. 1, Αθήναι, Ιούνιος 1945, σ. 26-33.

2. Κωνσταντίνου Α. Κορέση, *ό.π.*, 327-331.

(σ. 19), μεταφράζονται εδώ σε αντιπροσωπευτικά δείγματα αυτοδίδακτου προ-θετικιστή γεγονοτογράφου.

Αν όμως η εξήγηση αυτής της σιωπής συναρτάται π.χ. με την αδυναμία του κ. Μπ. να διερευνήσει αυτή τη μεταπελευθερωτική συγκυρία (1944) ή με την υπερβολική ευλάβεια να παρασιωπηθεί εδώ συνολικά η γνωστή πολιτική δράση του Γ.Π. -που ως τις μέρες μας αποτελεί κυρίως πολιτικό διαχύβευμα- τότε ασφαλώς οι καλές προθέσεις του ιστοριοδίφη μας, πως δηλ. θα προσεγγίσει το θέμα του «με αυστηρά μεθοδολογικά και επιστημονικά κριτήρια, αποφεύγοντας την εύκολη οδό της αγιογραφίας [να τι συγκράτησε μόνο από την κριτική μου!] όσο και την ισοπεδωτική μη-δενιστική κριτική» (σ. 19), αυτοδιαψεύδονται. Αδιάψευστο τεκμήριο, αυτή εδώ η χαίνουσα τρύπα της ιστοριοδιφίας του και οι συνεπαγωγές της στην αγιογραφία του για τον Γ.Π.

Για τον αναγνώστη, λοιπόν, αρκούμαι εδώ να επισημάνω με πολύ μεγάλη συντομία τα επόμενα¹: α) Η επιλογή του Γ.Π. ως εκλεκτού της βρετανικής πολιτικής για τη συντριβή της Εαμικής Αντίστασης έχει διερευνηθεί πειστικά. Η άφιξή του, ως πρωθυπουργού της λεγόμενης κυβέρνησης «Εθνικής Ενώσεως», στην Αθήνα (18-10-1944), συνοδεύτηκε, ανάμεσα σ' άλλα, από τη δημόσια καταγγελία του εναντίον των Ανωτάτων Ιδρυμάτων, για τη στάση τους στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας και της κατοχής, και από μια ρητή δέσμευση για την εκκαθάρισή τους². β) Κορυφαίοι φιλελεύθεροι διανοούμενοι (π.χ. Μ. Τριανταφυλλίδης και Α. Δελμούζος) θα συνεργαστούν άτυπα μαζί του για εκπαιδευτικά θέματα. Ο Γ.Π., εξισορροπώντας ακόμη μια φορά ετερόκλητες πιέσεις, θα διορίσει ως υπουργό Παιδείας τον Π. Χατζηπάνο, στέλεχος του «Λαϊκού» κόμματος, και τον Ε. Παπανούτσο ως γενικό διευθυντή του ίδιου υπουργείου³. γ) Στις 15-11-1944 ο Γ.Π. θα χαράξει τις κατευθύνσεις του εκπαιδευτικού προγράμματος της κυβέρνησης. Ξέχωρα από παλαιότερα γνωστές ρητορικές αποστροφές -η σύγκριση με κείμενα της διετίας 1930-1932 είναι ενδιαφέρουσα- τέσσερα είναι τα βασικά σημεία των εξαγγελιών: Απορρίπτεται κατά πρώτο λόγο το οργανωτικό σχήμα της μεταρρύθμισης του 1929. Το εξάχρονο δημοτικό σχολείο (με 1-2 χρόνια επαγγελματική μόρφωση μπορεί να γίνει οχτάχρονο) οδηγεί σε μια μέση εκπαίδευση κατανεμειμένη σε δυο κύκλους:

1. Ελπίζω σύντομα να επανέλθω με ξεχωριστή μελέτη για την εκπαιδευτική πολιτική αυτής της περιόδου.

2. Γεωργίου Παπανδρέου, *ό.π.*, σ. 187-189. Για το γενικότερο πολιτικό ρόλο του Γ.Π. αυτή την περίοδο βλ. Heinz Richter, «Ο ρόλος του Γ. Παπανδρέου κατά την απελευθέρωση», *Αντί*, τχ. 58-61 (1976), σ. 20-25, 24-28, 28-35 και 34-37.

3. Βλ. Ε. Π. *Απομνημονεύματα*, Φιλίππότης, Αθήνα 1982, σ. 44-45. Οι «τεχνικές ιστοριογραφίας» δε βοήθησαν όσο έπρεπε τον κ. Μπ. να μελετήσει και αυτές τις σελίδες του «κλασικότερου φιλελεύθερου διανοητή» (σ. 131).

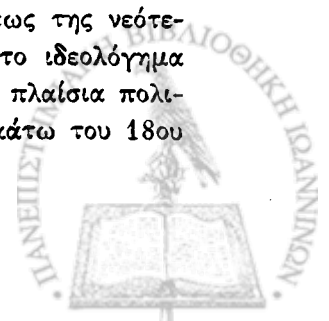

Το τετράχρονο «Γυμνάσιον» και το δίχρονο κλασικό και πρακτικό «Λύκειον». Προτείνεται, κατά δεύτερο λόγο, η εφαρμογή του «εκπαιδευτικού δημοτικισμού» (η καθαρεύουσα διατηρεί ωστόσο την ισότιμη θέση της στις δυο ανώτερες εκπαιδευτικές βαθμίδες). Στην «καθολίκευσιν των υποτροφιών» αποδίδεται, κατά τρίτο λόγο, θεμελιώδης σημασία και τέλος ο «Προσκοπισμός», σε ρητή αντιδιαστολή με τη μεταξική Ε.Ο.Ν (και φυσικά υπόρρητα με την Εαμική Ε.Π.Ο.Ν), προβάλλεται ως αποτελεσματικό όργανο για την καλλιέργεια του «πατριωτικού αισθήματος»¹. δ) Αυτές οι προγραμματικές αρχές, που συνιστούν από ορισμένες πλευρές μια ευδιάκριτη τομή στις αντιλήψεις του Γ.Π. για την εκπαίδευση -μένει να διερευνηθεί η συμβολή συνεργατών του- δεν πρόκειται, όπως είναι γνωστό, να εφαρμοστούν. Λίγες μέρες αργότερα ο «Δεκέμβρης» και οι Εγγλέζοι θα τερματίσουν την πρωθυπουργία του Γ.Π. (3-1-1945). Η περίοδος της τρομοκρατίας, μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας, προσανατολίζει αναγκαστικά αλλού και το «εκπαιδευτικό γίγνεσθαι» και, φυσικά, τις γενικότερες πολιτικές επιλογές του Γ.Π. Το πρόγραμμα αυτό θα μπει, παρόλες τις φιλότιμες προσπάθειες του Ε. Παπανούτσου, στο χρονοντούλαπο της ιστορίας. Ο Γ.Π. θα οδεύσει, μέσα στους μαιάνδρους της πολιτικής, προς το συντηρητικό στρατόπεδο -ορισμένοι μελετητές μιλούν για προσχώρησή του σ' αυτό². Οι νέες προγραμματικές αρχές του κόμματος, λίγο πριν από τις κρίσιμες εκλογές της 31 Μαρτίου 1946, επαναλαμβάνουν περιληπτικά τις εκπαιδευτικές διακηρύξεις του 1944, ντυμένες βέβαια με την πολιτική ρητορική της συγκυρίας. Τώρα προέχει η αγωγή της «ελληνικής νεότητας»³. Όλα αυτά θα ξεχαστούν σε λίγο, όταν ο Γ.Π. θα θητεύσει γόνιμα στο δεξιό συνασπισμό της λεγόμενης κυβέρνησης των «επτά» ως υπουργός των Εσω-

1. Βλ. *Προγραμματικά...* σ. 26-33. Εδώ επαναλαμβάνονται οι γνωστές δεσμεύσεις για κυρώσεις στα «ανώτατα πνευματικά ιδρύματα», εξαγγέλλεται η εκ νέου κρίση καθηγητών και η προοπτική για την ανασύνταξη (για τους εκπαιδευτικούς στόχους της Μ. Εκπαίδευσης) της Φιλοσοφικής και Φυσικομαθηματικής Σχολής. Ανακοινώνονται ακόμη μέτρα για την «περιοχήν των Γραμμάτων και των Τεχνών», για το σχολικό βιβλίο και τις βιβλιοθήκες και, τέλος, για την «Πολιτική Αγωγή». Στην πρόδρομη αγιογραφική σύνθεση του Κ. Κορέση, *ό.π.*, σ. 330, έχουν σιωπηρά παραλειφθεί, για προφανείς πολιτικούς λόγους (το βιβλίο κυκλοφόρησε μετά τα «Ιουλιανά» του 1965) όσα εξαγγέθηκαν το 1944 από τον Γ.Π. για τον «Προσκοπισμό».

2. Όπως π.χ. υποστηρίζει ο Heinz Richter, *Η επέμβαση των άγγλων στην Ελλάδα. Από τη Βάρκιζα στον εμφύλιο πόλεμο*, (ελλ. μτφρ.), Εστία, Αθήνα 1997, σ. 122-123, 125, 129 κτλ.

3. Βλ. *Η Ελλάς*, 18-3-1946. Εδώ τονίζεται, ανάμεσα σ' άλλα, και ο επόμενος στόχος: «Καταγγέλλομε δημοσία κάθε προσπάθεια πολιτικής εκμεταλλεύσεως της νεότητος. Είναι ίδιον των φασιστικών καθεστώτων (δεξιών και αριστερών) [το ιδεολόγημα του «μαύρου» και «κόκκινου» φασισμού] η οργάνωσις των νέων μέσα σε πλαίσια πολιτικά και κομματικά. Θα απαγορεύσουμε με νόμο την ένταξι των νέων (κάτω του 18ου

τερικών (τους πρώτους επτά μήνες του 1947), ενώ στη χώρα μαινόταν ο εμφύλιος. Η παλιά πρακτική της σύγκλησης εκπαιδευτικών συνεδρίων¹ θα αποδειχτεί χρήσιμη τούτη τη φορά για την ιδεολογικο-πολιτική κατήχηση των Νομαρχών²! Αυτή η συγκυρία του εμφυλίου και η πολιτική τακτική του Γ.Π. εξηγούν ίσως γιατί ομοϊδεάτες του αποδοκιμάζουν ειρωνικά το 1948 τη γνώμη του για το μέλλον του δημοτικισμού, με αφορμή την επικείμενη τότε αναθεώρηση του Συντάγματος³. Οι πολιτικές προτεραιότητες του «αρχηγού» πλέον της αντιπολίτευσης θα αρχίσουν, βέβαια, να καρποφορούν ένα χρόνο ύστερα από το τέλος του εμφυλίου πολέμου. Έτσι ο Γ.Π. θα συμμετάσχει τούτη τη φορά ως Αντιπρόεδρος και υπουργός Εσωτερικών στην κυβέρνηση Ν. Πλαστήρα (14-4-1950).

Το σκοινί του ρεαλισμού. Χωρίς να έχει συμβεί απολύτως τίποτε, θα συνεχίσει ακάθεκτα ο κ. Μπ. να φιλοτεχνεί την αγιογραφία του Γ.Π., γράφοντας: «Το σύντομο πέρασμα του Γ.Π. από το Υπουργείο Παιδείας το 1951 -την ίδια περίοδο είναι και αντιπρόεδρος της κυβέρνησης- θα συνδεθεί με σημαντικές νομοθετικές ρυθμίσεις. Το πρώτο αξιόλογο νομοθέτημα της παραπάνω περιόδου είναι ο Α.Ν. 1823/1951 «Περί διαρρυθμίσεως των σχολείων της Μέσης Εκπαιδύσεως» (σ. 27). Δυο πράγματα αναμένει εύλογα να μάθει ύστερα απ' αυτά ο αναγνώστης: Τι προέβλεπε αυτός ο αναγκαστικός νόμος («ιστοριοδιφία») και γιατί ήταν «αξιόλογο νομοθέτημα» («ιστορικο-συγκριτική/κοινωνιολογική ανάλυση και ερμηνεία»). Αντί γι' αυτά, θα επισημάνει και τούτη τη φορά άλλες σημαντικές επιδόσεις του δεινού μεθοδολόγου. Τις σχολιάζω και τις κρίνω, σύντομα, αμέσως πιο κάτω:

έτους της ηλικίας των) σε κομματικούς οργανισμούς και θα επιβάλουμε κυρώσεις που θα αποκλείουν εντελώς την παράβασι του Νόμου». Πολύ αργότερα, σ' άλλο «συγκείμενο», ο Γ.Π., όπως θα δούμε πιο κάτω, επιχειρεί σε επίπεδο υπουργικής εγκυκλίου (1965) να ενεργοποιήσει αυτές τις εξαγγελίες, αλλά εναντίον μόνο του δεύτερου εχθρού. Κρίνω περιττό, λοιπόν, να τονίσω εδώ το βάθος της «μαύρης τρύπας» στη Μπουζάκεια αφήγηση, μια και ο ευρυμαθής ιστοριοδίφης, από υπερβολικό σεβασμό φαντάζομαι, δεν ξεφύλλισε -ούτε καν το μνημονεύει στις «Πηγές»- αυτό το δημοσιογραφικό όργανο του Γ.Π.

1. Βλ. «Γεώργιος Α. Παπανδρέου...», ό.π., σ. 163-165.

2. Γεωργίου Παπανδρέου (Υπουργού των Εσωτερικών), *Λογοτεύσεις εις το συνέδριον των Νομαρχών (3-8 Μαρτίου 1947)*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήναι <1947>, σ. 16, για τη ρητή συσχέτιση, την οποία κάνει ο ίδιος ο Γ.Π. Ιδού, λοιπόν, πεδίο δοκιμής για την εμβέλεια του πολλά υποσχόμενου «λειτουργικού συνδυασμού», από το δεινό μεθοδολόγο μας. Όπως, εξάλλου και ο ίδιος, απλώς, προλογικά σημειώνει (σ. 15), ο Γ.Π. είχε τότε διατελέσει για τρεις μέρες (3-7 Γενάρη 1947) προσωρινός υπουργός Παιδείας.

3. Βλ. τη σχετική γνώμη (απάντηση) του Γ.Π. στη *Νέα Εστία*, τχ. 505 (1948) σ. 586. Για μια καταλυτική αποδοκιμασία της βλ. *Αρχείο Δημήτρη Ι. Σαράτη. Παιδεία και Κοινωνία. Τόμ. Β' Εκπαιδευτικά Φιλολογικά*, (επιμ. Χαρ. Χαρίτος), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1995, σ. 237. Πρόκειται για επιστολή του Δ. Σαράτη στον Π. Χάρη, με ημερομηνία 19-7-1948.

1. Δε γνωρίζω για ποιο λόγο δε φρόντισε ο κ. Μπ. να παρουσιάσει σε λίγες αράδες τις ρυθμίσεις που προέβλεπε ο Α.Ν. 1823 για την οργάνωση των σχολείων της μέσης εκπαίδευσης. Μήπως για να παρακάμψει, και πάλι με την τεχνική των παραπομπών, τους μετεμφυλιακούς «ελληνοχριστιανικούς» στόχους του νομοθετήματος¹; Όπως και νάχει το πράγμα, ο ιστορικο-συγκριτικός ιστοριοδίφης μας δεν εκμεταλλεύεται ούτε τη σύντομη υπόδειξη για σύγκριση του 1929 και του 1951, την οποία του παρέχει το σχετικό χωρίο της μελέτης του Κ. Τσουκαλά. Εννοώ τη σύγκριση των δύο αντίστοιχων νομοθετημάτων κι όχι φυσικά τις γενικόλογες αναφορές (π.χ. «βρισκόμαστε στην εμφυλιο-πολεμική δεκαετία του '50», σ. 28, σημ. 26), με τις οποίες επιχειρεί αφοριστικά να δώσει μαθήματα στον Τσουκαλά. Έτσι ο αναγνώστης δε θα πληροφορηθεί, κατά πρώτο λόγο, πως με το νομοθέτημα αυτό, η ισχύουσα οργάνωση, από το 1929 (με εξαίρεση τη μεταξική περίοδο), της εξάχρονης μέσης εκπαίδευσης θα άλλαζε: Το εξάχρονο δημοτικό σχολείο θα οδηγούσε σ' ένα τρίχρονο Γυμνάσιο κι αυτό (με ευδύκιμες εισιτήριες εξετάσεις) σε δυο τύπους (κατευθύνσεις) Λυκείου, το Φιλολογικό και το Φυσικομαθηματικό². Δε θα πληροφορηθεί, κατά δεύτερο λόγο, πως με το νομοθέτημα αυτό επανέρχεται η λογική των προγραμματικών εξαγγελιών του 1944, δηλ. ο χωρισμός της μέσης εκπαίδευσης σε δύο κύκλους, με την εξής διαφορά: Το τετράχρονο γυμνάσιο των εξαγγελιών του 1944 έχει τώρα γίνει τρίχρονο. Η περίφημη ιστορικο-συγκριτική ανάλυση έκανε και πάλι φτερά στη Μπουζάκεια αγιογραφική κατασκευή.

2. Μετά από αυτά, δηλ. χωρίς παρουσίαση, ανάλυση και σύγκριση του νομοθετήματος, αποφαινεται ατάραχος ο ευφυής κοινωνιολόγος: Ο Α.Ν. 1823 «δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι κινείται σε φιλελεύθερη κατεύθυνση» (σ. 28). Από πού βγάζει αυτό το συμπέρασμα; Κατευθείαν από το «εμφυλιοπολεμικό κλίμα που ακολουθεί τον καταστροφικό τριετή εμφύλιο πόλεμο» (σ. 27). Ιδού η εξήγηση: «Μέσα σ' αυτό το κλίμα κοινωνικο-πολιτικής και ιδεολογικής πώλωσης, ο Γ.Π. καλείται [από ποιον;] να ασκήσει εκπαιδευτική πολιτική σε 'τεντωμένο σχοινί', γνωρίζοντας προφανώς τα εξαιρετικά στενά περιθώρια για την άσκηση μιας φιλελεύθερης εκπαιδευτικής πολιτικής. Κινούμενος, λοιπόν, ανάμεσα σε 'συμπληγάδες πέτρες' είναι υποχρεωμένος να ασκήσει μια ρεαλιστική εκπαιδευτική πολιτική κάνοντας και τους απαραίτητους συμβιβασμούς...» (σ. 28). Για να μη μείνει, ωστόσο, ο

1. Ο προσεκτικός αναγνώστης πρέπει να διαβάσει μόνο το σχετικό χωρίο από τη μελέτη του Κ. Τσουκαλά, το οποίο υποσημειώνει (σ. 28, σημ. 26) ο κ. Μπ., για να διαπιστώσει ποιος ήταν ο ρητός σκοπός αυτού του νομοθετήματος.

2. Ως σχολεία μέσης εκπαίδευσης νοούνταν ακόμη οι «κατώτερες» και οι «μέσες» εμπορικές σχολές κτθ. (άρθρο 2α). Βλ. Αλέξης Δημαράς (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, Ερμής, Αθήνα 1974, τόμ. Β', σ. 221-222.

αναγνώστης με την πικρή γεύση της «ρεαλιστικής εκπαιδευτικής πολιτικής» που, βέβαια, «δεν κινείται σε φιλελεύθερη κατεύθυνση», ο ευφυής μεθοδολόγος θα του προσφέρει τη γνωστή τούρτα των παραπομπών. Αντιγράφω, εδώ, μόνο όσα αναφέρονται στο κερασάκι της: «Η κριτική [ιδού πώς αντιλαμβάνεται το *métier* του] στην εκπαιδευτική πολιτική πρέπει να λαμβάνει υπόψη της αυτό το (κοινωνικοπολιτικό, ιδεολογικό και οικονομικό) πλαίσιο (της εποχής της) και ιδωμένη [ποια; η κριτική ή η εκπαιδευτική πολιτική;] μέσα σ' αυτό να ανιχνεύονται [εξόφθαλμος σολοικισμός] τα 'συντηρητικά', 'προοδευτικά' ή 'ριζοσπαστικά' της στοιχεία. Τα εκπαιδευτικά μέτρα αυτής της περιόδου είναι, ουσιαστικά, 'μέτρα ειρήνευσης'»... (σ. 28, σημ. 26). Επιτέλους βρέθηκε και μια άλλη έννοια που μας έλειπε: «Τα εκπαιδευτικά μέτρα ειρήνευσης». Έτσι και ο «ρεαλισμός» και οι «απαραίτητοι συμβιβασμοί» του Γ.Π., μόλο που «δεν κινούνται σε φιλελεύθερη κατεύθυνση», εξηγούνται και κυρίως δικαιολογούνται ως έργα ειρήνευσης στην παιδεία! Η κοινωνιολογική ανάλυση, που μας προσφέρει εδώ ο ευφυής κοινωνιολόγος γι' αυτό το νομοθέτημα του Γ.Π., καταλαγιάζει και ειρηνεύει πολλαπλά και τις δικές μας ερευνητικές ανησυχίες. Γιατί: α) Έχουμε πια τη βεβαιότητα ότι δεν γινόταν αλλιώς (άκρατη κοινωνική μοιρολάτριά). β) Δε χρειάζεται να ερευνήσουμε την πολιτική ιδεολογία και τις επιλογές του Γ.Π. σ' αυτή τη συγκυρία· είναι δεδομένες (ανιστόρητη προσέγγιση του «φιλελευθερισμού» του). γ) Δεν είναι απαραίτητη η διερεύνηση της πολιτικής θέσης του Γ.Π. στο συσχετισμό της κοινωνικο-πολιτικής εξουσίας (απολιτική θεώρηση των εκπαιδευτικών του επιλογών). δ) Τα μέτρα ειρήνευσης είναι και πολιτικά και εκπαιδευτικά (χοντροκομμένη αντιστοιχία- «ομολογία»). ε) Δε μελετούμε το «ρεαλιστικό» περιεχόμενο του νομοθετήματος (αναγωγισμός ή ερευνητική διαγραφή του «συγκεκριμένου»). στ) Υποθέτουμε βάσιμα πως η συναίνεση των φιλελευθέρων ήταν δεδομένη (ανιστόρητη γενίκευση) κτλ. Ο υπομονετικός αναγνώστης μπορεί, τώρα, να κρίνει απροκατάληπτα την κοινωνιολογική ανάλυση (και κατάρτιση) του κ. Μπ.

3. Τι είναι, λοιπόν, το «συγκεκριμένο», δηλ. ο Α.Ν. 1823 που «δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι κινείται σε φιλελεύθερη κατεύθυνση»; Ο αναγνώστης χρειάζεται να πληροφορηθεί πως οι «κεντρώοι» υπουργοί Παιδείας, που διαδέχονται τον Γ.Π., και ειδικότερα ο Ι. Μιχαήλ (27-10-1951 έως 11-9-1952) δε θα τον εφαρμόσουν. Η επίσημη εξήγηση-δικαιολογία ήταν πως θεώρησαν καλό ν' ακούσουν πρώτα τις γνώμες των «υπευθύνων παραγόντων της παιδείας». Οι βαθύτεροι λόγοι, πρέπει ν' αναζητηθούν στα επιχειρήματα που διατυπώνει ο Ε. Παπανούτσος, όταν επανέρχεται -θα δούμε πιο κάτω το επεισόδιο- στη Γενική Διεύθυνση Παιδείας του υπουργείου. Ο Παπανούτσος συμφωνεί με τη «βάση» του νομοθετήματος, τὸ δια-

χωρισμό δηλ. της μέσης παιδείας σε ανώτερο και κατώτερο κύκλο. Οι αντιρρήσεις του βρίσκονται στα χάσματα και στις ελλείψεις του νόμου: «α) Δεν καθορίζει επακριβώς τας μορφωτικές επιδιώξεις του κάθε κύκλου. Ούτω δεν αναφέρει τα παιδευτικά αιτήματα εκατέρου των κύκλων τούτων. Μορφωτικός άξων και παιδευτική δεοντολογία δεν υπάρχει εις τον Νόμον αυτόν. β) Εις το ζήτημα της κατανομής και του αριθμού των σχολείων, τα οποία θα ιδρυθούν δι' αυτούς, είναι άνισος και άδικος δι' ωρισμένας περιφερείας της χώρας. Και με αυτόν δηλ. εξακολουθούν να υφίστανται νομοί του Κράτους παραμερισμένοι και ηγνοημένοι δίπλα εις άλλους ευνοημένους και υπερτροφικούς εις σχολεία Μ. Παιδείας. γ) Ο Νόμος ούτος μειονεκτεί και από της εξής απόψεως. Με αισιοδοξία που την θαυμάζει κανείς, αλλά δυσκόλως την παραδέχεται, ορίζει άμεσον εφαρμογήν των διατάξεών του, ενώ εχρειάζετο προοδευτική εφαρμογή αυτών. Άνω των 100 ετών συνήθισαν οι Έλληνες εις ένα σχολείον Μ.Ε. Δεν είναι εύκολον ν' αποδεχθούν αμέσως 2 ή 3 τύπους νέων σχολείων. Απαιτείται μία αναπροσαρμογή των έξεων και της ψυχής των προς την μεταρρύθμισιν που επέρχεται εις την Μέσην Εκπαίδευσιν»¹. Η «οπισθοδρόμηση» του νομοθετήματος δε βρίσκεται μόνο στους ρητά διατυπωμένους στόχους της μέσης εκπαίδευσης -εδώ ο Κ. Γεωργούλης, στενός συνεργάτης άλλοτε «για τα εκπαιδευτικά» του υπουργού Κ. Τσάτσου (1949) και τώρα εκλεκτός του Γ.Π., έχει χαράξει τις ομόλογες ιδεολογικές κατευθύνσεις μ' εκείνες του υπό έγκριση νέου συντάγματος (1-1-1952). Βρίσκεται στη σκόπιμη ασάφεια για το μορφωτικό άξονα, δηλ. τελικά το αναλυτικό πρόγραμμα (τα μαθήματα και τις εβδομαδιαίες ώρες τους) στον κάθε κύκλο της μέσης εκπαίδευσης. Ο Παπανούτσος γνωρίζει πολύ καλά τον ιδεολογικο-πολιτικό χαρακτήρα του διακυβεύματος των αναλυτικών προγραμμάτων. Απόδειξη πως το νομοσχέδιο, το οποίο ο ίδιος συντάσσει την άνοιξη του 1952, προβλέπει και τη «ιδιασκαλία αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων εν μεταφράσει» στο «Προγυμνάσιο» και τον ίδιο χαρακτήρα μόρφωσης στους δυο τύπους του «Γυμνασίου»². Τέλος, ο

1. ΥΠΕΠΘ, *Τα προβλήματα της μέσης εκπαίδευσης* (Πρακτικά Συνεδρίου Γενικών Επιθεωρητών Μέσης Εκπαίδευσης, 31 Μαρτίου-2 Απριλίου 1952), Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήναι 1952, σ. 10-11. Η επίσημη εξήγησι, για τη μη εφαρμογή αυτού του νόμου, στη σ. 9. Ακόμη, ο Ι.Ν. Ξηροτύρης αναπτύσσει εδώ (σ. 38 κκ), ως ειδικός εισηγητής, πανομοιότυπα επιχειρήματα. Δεν απορώ βέβαια που, για μια ακόμη φορά, ο ευρυμαθής ιστοριοδίφης δεν εντρύφησε συστηματικά στα Απομνημονεύματα του Παπανούτσου (σ. 78-79), για να πληροφορηθεί τουλάχιστον πώς υποδέχτηκε τότε ο «εκπαιδευτικός κόσμος» τον Α.Ν. 1823.

2. Βλ. Αλέξης Δημαράς (επιμ.), *ό.π.*, σ. 222-224. Πρβλ., ειδικότερα για τον Ε. Παπανούτσο, το άρθρο μου, «Η έννοια του αναλυτικού προγράμματος στο έργο του Ε. Π. Παπανούτσου», στον τόμο, *Ε.Π. Παπανούτσος, Ο Παιδαγωγός και ο Φιλόσοφος* (Πρακτικά Συμποσίου), Ιωάννινα 1987, σ. 83-100.

«οπισθοδρομικός» του χαρακτήρας βρίσκεται στις εκπαιδευτικές, γεωγραφικές και κοινωνικές αδικίες τις οποίες θα προκαλούσε η εφαρμογή του. Σε μια περίοδο που ο κρατικός προϋπολογισμός για την εκπαίδευση -η δόμηση κρατικοδίαιτων μικροαστικών στρωμάτων είναι ένα βασικό κοινωνικο-οικονομικό χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου¹-δεν προβλέπει (1950-1951) ή προβλέπει ψιχία για τη μέση εκπαίδευση², ο νόμος αναγκαστικά θα μεγάλωνε αυτές τις αδικίες (θεσμοθετούνται εξάλλου και εξετάσεις από το δημοτικό ως το Λύκειο), στο όνομα των «ιδεωδών του Ελληνοχριστιανικού πολιτισμού»! Η εκπαιδευτική πολιτική, που θέλει να χαράξει μ' αυτό το νομοθέτημα ο Γ.Π., συμπυκνώνει μια συντηρητική αριστοκρατική ιδεολογία του μετεμφυλιακού κράτους, μακριά από τα φιλελεύθερα στοιχεία του 1929-1932.

4. Μη μπορώντας, συνεπώς, ο αυστηρός μεθοδολόγος να κάνει μια τέτοια ανάλυση-ερμηνεία του νομοθετήματος -αρκούμενος σε αφορισμούς-υπονομεύει και από μια άλλη σκοπιά την εργασία του. Έτσι και πάλι ακάθεκτα γράφει πιο κάτω: «Ο Γ.Π. υπερασπίζεται, εδώ [το 1959], τη δομή της Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης που ο ίδιος είχε νομοθετήσει το 1951, επισημαίνοντας μάλιστα, την ανάγκη φοίτησης όλων των παιδιών στον πρώτο τριετή κύκλο» (σ. 38). Όταν, λοιπόν, χαρακτηρίζει τον Α.Ν. 1823, γενικά και αόριστα χωρίς να μπει στον κόπο να τον αναλύσει και να τον ερμηνέψει, ότι δεν κινείται σε φιλελεύθερη κατεύθυνση, πώς θα σχολιάσει για το 1959 την ομόλογη τοποθέτηση του Γ.Π.; Πώς, τέλος, θα σχολιάσει τον ισχυρισμό του Γ.Π., την ίδια χρονιά, ότι τα περισσότερα από τα σημερινά νομοσχέδια είναι επανάληψη των δικών του νόμων του 1930-1932, «οι οποίοι απόπως κατηργήθησαν εις το παρελθόν και ευλόγως επαναφέρονται σήμερα»; (σ. 39). Η μέθοδος είναι δοκιμασμένη: No comment. Γι αυτό και πάλι το εντυπωσιακό ερώτημα του: «Παρέμειναν σταθερές οι θέσεις του Γ.Π. απέναντι στα εκπαιδευτικά ζητήματα, καθώς και οι εκπαιδευτικές, φιλοσοφικές, κοινωνιολογικές και παιδαγωγικές του αντιλήψεις» (σ. 17), αποδεικνύεται εδώ χωρίς αντίκρουσμα. Γιατί και σ' αυτό το κεφάλαιο η παρατακτική συρραφή αποσπασμάτων από τοποθετήσεις- απόψεις του Γ.Π. σε εκπαιδευτικά θέματα έχει υποκαταστήσει την ιστορική ανάλυση και ερμηνεία της δράσης και της ιδεολογίας του πολιτικού Γ.Π. Με μια διαφορά: Εδώ ο επιδέξιος βιογράφος του Γ.Π. επιχειρεί να δικαιολογήσει και να δικαιοσύνη τον υπουργό Γ.Π. τόσο στην περίπτωση -όπως είδαμε- του Α.Ν. 1823, όπως και στην περίπτωση της «παραίτησης» του Ε. Παπανούτσου από τη γενική διεύθυνση του υπουργείου.

1. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κράτος - Κοινωνία - Εργασία στην μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987, κυρίως σ. 31-33 και 55-144.

2. Βλ. ΥΠΕΠΘ, *ό.π.*, σ. 24, όπου και η ρητή αναφορά του ειδικού εισηγητή.

5. Μια σελίδα περίπου αφιερώνεται στο πόνημα για την «απομάκρυνση» του Παπανούτσου από τον υπουργό Γ.Π. το Φλεβάρη του 1951. Ξέρουμε ότι ο ίδιος ο Παπανούτσος έδωσε (το 1968) τη δική του ερμηνεία για την αντικατάστασή του στη διεύθυνση του υπουργείου από τον Κ. Γεωργούλη και μαζί την επίσημη δικαιολογία του Γ.Π. «Ο Παπανδρέου... θεώρησε πολιτικώς σκόπιμο να θυσιαστώ για να ηρεμήσει η εξεγερμένη Δεξιά. Η δικαιολογία που έδωσε για την απομάκρυνσή μου σε δηλώσεις του προς τον Τύπο, αλλά και σε σχόλιο της προσωπικής του εφημερίδας 'Η Ελλάς', ήταν ότι με όλο που δεν ασπάζομαι τις κομμουνιστικές ιδέες δεν υπήρξα και δριμύς πολέμιος του κομμουνισμού κατά τη ρήξη των οπαδών του με το Κράτος και επομένως δεν έχω το απαιτούμενο κύρος να 'προϊσταμαι της Εθνικής Παιδείας'»¹. Ο δεινός πονηματίας, αφού επινόησε, όπως είδαμε το «τεντωμένο σκοινί» και τους «απαραίτητους συμβιβασμούς» του Γ. Π., θα σπεύσει να δώσει τώρα και τη «δική του» ερμηνεία για το θέμα Παπανούτσου, γράφοντας: «Δε θα πρέπει, γι' αυτό, να απέχει πολύ από την πραγματικότητα ο ισχυρισμός του Ευάγγελου Παπανούτσου αναφορικά με τους λόγους που οδήγησαν τον Γ.Π. να κάνει δεκτή την παραίτησή του. Πετυχαίνει έτσι, με τον τρόπο αυτό, να καταλαγιάσει ο θόρυβος για τον 'ΕΑΜογενή' Ε. Παπανούτσο και να 'περάσει' [τώρα ας προσέξει ο αναγνώστης] τον Α.Ν. 1823 που, βέβαια, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι κινείται σε φιλελεύθερη κατεύθυνση»! (σ. 28). Ο αναγνώστης μπορεί και πάλι να μείνει ενεός. Ο Παπανούτσος «θυσιάστηκε» για να ηρεμήσει η εξεγερμένη Δεξιά (η εκδοχή του Παπανούτσου και του κ. Μπ.) και για να «περάσει» ο νόμος που δεν κινείται σε φιλελεύθερη κατεύθυνση (η συμπληρωματική Μπουζάκεια ερμηνεία). Πράγματι η ερμηνεία είναι ακαταμάχητη: Ο Γ.Π. «θυσιάζει» ένα υποτιθέμενο αριστερό στέλεχος, καταλαγιάζει έτσι η δεξιά και «περνάει» ένα «δεξιό» (=μη φιλελεύθερο) νόμο! Αυτή η επι-δέξια ερμηνεία βρίσκεται μόνο στη Μπουζάκεια αφήγηση, γιατί, ξέχωρα από τη λογική της ασυνέπεια, δε στηρίζεται βέβαια στα πράγματα: α) Η ίδια η ερμηνεία του Παπανούτσου είναι πολύ γενική, γιατί δεν δίνει απάντηση για την «πολιτική σκοπιμότητα» του Γ.Π. Η εκδοχή του Παπανούτσου για να «ηρεμήσει η Δεξιά» δεν εξηγεί ποιο πολιτικό συμφέρον είχε τότε ο Γ.Π. απ' αυτή την «ηρεμία». Μόνο η ανάλυση εκείνης της πολιτικής συγκυρίας επιτρέπει να κατανοήσουμε τις πολιτικές επιλογές του Γ.Π. Ο Γ.Π. εκτός από αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης, υπό την προεδρία τώρα του Σ. Βενιζέλου, και υπουργός Παιδείας, είχε αναλάβει και το βασικό υπουργείο Συ-

1. Ε.Π. Παπανούτσου, ό.π., σ. 63. Το ίδιο χωρίο αντιγράφει και ο κ. Μπ. Δεν πρόσεξε σ' αυτό ο φιλέρευνος ιστοριοδίφης τη μνεία του Παπανούτσου στην «προσωπική» εφημερίδα «Η Ελλάς» του Γ.Π., για να την αναζητήσει και να την αποδελτιώσει; Ιδού μια άλλη επίδοση της ερευνητικής δωδεκάδας.

ντονισμού (από 3 Νοέμβρη 1950). Η υπουργική πολιτική του Γ.Π. σ' αυτό το υπουργείο αποτελεί και το ερμηνευτικό νήμα της πολιτικής του στο υπουργείο Παιδείας. Γιατί η θητεία του Γ.Π. στο υπουργείο Συντονισμού σχετίζεται με τον τρόπο διάθεσης της γνωστής οικονομικής βοήθειας του σχεδίου Μάρσαλ, με διακρατικές οικονομικές συμφωνίες (π.χ. Γερμανία) και με συμβάσεις για την κατασκευή μεγάλων έργων (π.χ. υδροηλεκτρικά)¹. Σ' αυτή τη συγκυρία η Δεξιά συλλήβδην δεν πολεμάει τον Γ.Π. Αντίθετα, μάλιστα, οι Λαϊκοί έχουν στηρίξει την κυβέρνηση μειοψηφίας του Σ. Βενιζέλου (13-9-1950), στην οποία αντιπρόεδρος θα είναι ο Γ.Π. Το ίδιο θα κάνουν και οι μισοί «λαϊκοί» βουλευτές, που αποχωρούν από το κόμμα του Τσαλδάρη στις 16-11-1950. Ο Γ.Π. θα δεχθεί, ως υπουργός Συντονισμού (έχει αναλάβει στις 3-11-1950) συντονισμένες επιθέσεις από συγκεκριμένες ομάδες συμφερόντων, που εκφράζονται ιδεολογικο-πολιτικά μέσα από την εφημερίδα «Το Βήμα» του Δ. Λαμπράκη. Αυτή θα τον εγκυβιάσει αδιάκοπα, πριν καν αναλάβει το υπουργείο Παιδείας². Όταν ο Γ.Π. θα ορκιστεί και υπουργός Παιδείας, η ίδια εφημερίδα θα τον υποδεχτεί μ' ένα φαρμακερό σχόλιο: «Ο κρηγός του Δημοκρατικού Σοσιαλιστικού κόμματος κ. Παπανδρέου εισήλθεν εις το υπουργείον Παιδείας, εξαγγέλων, ότι θα εφαρμόση και εις αυτό μεγαλοπράγμονα προγράμματα. Εκείνα που είχαν εξαγγείλει περί της Διοικήσεως ως υπουργός των Εσωτερικών [το 1947], έμειναν εις το ράφι ως περιττά και ανεφάρμοστα. Εκείνα που ανέλαβε να εφαρμόση εις το υπουργείον Συντονισμού κατέληξαν εις την διάλυσίν του. Ως τρίτον πεδίων πειράματος η Εθνική Παιδεία πρόκειται να δοκιμάση τα ψαλλίδια του πολυπράγμονος δοκίμου κουρέως [sic] της Ελληνικής πολιτικής»³. Δεν πρόκειται συνεπώς για «απαραίτητους συμβιβασμούς» του Γ.Π. να ηρεμήσει η «εξεγερμένη Δεξιά», αλλά για τακτικούς ελιγμούς του προς τη Δεξιά. Ο πρώτος αφορά την επιλογή του Κ. Τσάτσου ως υπηρεσιακού υφυπουργού Συντονισμού, μετά την πολιτική κρίση του Νοεμβρίου (με την αποσκίρτηση και ανεξαρτητοποίηση της μισής κοινοβουλευτικής δύναμης του Λαϊκού κόμματος)⁴ και ο δεύτερος την αντικατά-

1. Βλ. τη θετική εικόνα που φιλοτεχνεί για τον Γ.Π., ως υπουργό Συντονισμού αυτή την περίοδο, ο Κωνσταντίνος Α. Κορέσης, *ό.π.*, σ. 351-357.

2. Βλ. π.χ., «Να πληροφόρηση σαφώς», *Το Βήμα*, 11-1-1951. (Κύριο πρωτοσέλιδο άρθρο).

3. *Το Βήμα*, 3-2-1951 (σημείωμα). Το γνωστό συγκρότημα Λαμπράκη είχε διαρρήξει τις σχέσεις του με τον Γ.Π. από το 1945, όταν αυτός είχε προσανατολιστεί, όπως είδαμε, προς το συνασπισμό της Δεξιάς.

4. Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, *Λογοδοσία μιας ζωής*, Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 2000, τόμ. Β', σ. 322-324, δίνει, πολύ αργότερα, τη δική του εκδοχή γι' αυτή την υπουργία και τη συνεργασία του με τον Γ.Π. Παρέλα αυτά, η εξιστόρησή του παρέχει ενδιαφέρουσες πληροφορίες γι' αυτό το «εξάμηνο καλής συνεργασίας» του με τον Γ.Π. Για

σταση του φιλελεύθερου Παπανούτσου από τον συντηρητικό διανοούμενο Κ. Γεωργούλη, στενό συνεργάτη του...Κ. Τσάτσου στα εκπαιδευτικά, το «σωτήριο έτος» 1949¹. Όλα αυτά πριν από την επόμενη πολιτική κρίση στο τέλος Φλεβάρη 1951. Σ' όλο αυτό το διάστημα και τον επόμενο μήνα, το «συγκρότημα Λαμπράκη» θα εντείνει τις επιθέσεις του εναντίον του υπουργού Συντονισμού Γ.Π.² Και, φυσικά, όταν χρειάζεται και εναντίον του ως υπουργού Παιδείας. Μ' ένα κύριο επικριτικό άρθρο θα σχολιάσει το «μαγείρεμα» του γνωστού αναγκαστικού νόμου: «Γνωρίζομεν την φιλοδοξίαν του κ. Αντιπροέδρου της Κυβερνήσεως και Υπουργού της Παιδείας να γίνη 'αναμορφωτής' και της εκπαιδύσεως καθώς και την συμπάθειά του προς έκδοσιν Αναγκαστικών Νόμων. Αλλά η Παιδεία του Έθνους δεν είναι θέμα επί του οποίου επιτρέπονται ΑΥΘΑΙΡΕΣΙΑΙ και επιπολαιότητες. Η Κυβέρνησις προτού αποφασίση τα νέα εκπαιδευτικά μέτρα είναι ανάγκη να αναμετρήσῃ τας ευθύνas της και τας συνεπειas τας οποίας θα έχη κάθε τυχόν σπουδή της να τα επιβάλη αντικανονικώς. Είναι ο καλύτερος τρόπος να τα εκθέσῃ αύριον εις βεβαίαν ανατροπήν»³. Σ' αυτή την πολεμική, αξίζει να θυμηθούμε ένα άρθρο του Ε. Παπανούτσου -τρεις μέρες αφότου έληξε η θητεία του- με το οποίο «φωτογραφίζει» εύστοχα και τον Γ.Π.: «Μεγαλύτερη ακόμη εγκράτεια συνιστάται στην περίπτωση που πρόκειται 'πνευματικά' να χαρακτηρίσωμε έναν άνθρωπο των 'λόγων' και της 'δράσης'. Ούτε ο φιλολογών αργόσχολος ή ο όψιμος νοσταλγός των θρησκευτικών ανατάσεων ούτε ο πολιτικός της ωραιολογίας και των καλλιτεχνικών σχέσεων αξίζει να λέγεται άνθρωπος πνευματικός...»⁴. Στην τιμητική εκδήλωση για τον Μ. Τριανταφυλλίδη (28-5-1951) ο Γ.Π. θα στείλει τον υφυ-

τις επιλογές της μειοψηφικής κυβέρνησης Σ. Βενιζέλου, σ' αυτή τη συγκυρία, βλ. Γιάννης Στεφανίδης, *Από τον εμφύλιο στον ψυχρό πόλεμο. Η Ελλάδα και ο συμμαχικός παράγοντας (1949-1952)*, Προσκήνιο, Αθήνα 1999, σ. 127 κκ.

1. Σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Τσάτσο, *ό.π.*, σ. 306.

2. Βλ. κυρίως, «Χρειάζονται άνθρωποι να κατανοούν», *Το Βήμα*, 21-2-1951. «Μετά την θριαμβολογίαν», στο *ίδιο*, 22-2-1951 και «Πρωτοφανές κομματικόν όργανον εις το Υπουργείον Συντονισμού», στο *ίδιο*, 4-3-1951 (κύρια άρθρα).

3. «Είνε απαράδεκτοι οι αναγκαστικοί νόμοι», στο *ίδιο*, 10-5-1951. Ο δεινός μεθοδολόγος δεν αναρωτήθηκε εδώ ούτε καν για τον «εξαιρετικό» χαρακτήρα αυτού του νομοθετήματος (όπως και του άλλου, πιο κάτω, για το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών)...

4. Ε.Π. Παπανούτσου, «Το πνεύμα», στο *ίδιο*, 15-2-1951. Παρόλη την προσωπική πικρία του, ο Παπανούτσος φαίνεται να σκιαγραφεί εδώ, σιωπηρά βέβαια, παρόμοια βασικά γνωρίσματα με εκείνα της «ψυχογραφίας» του Γ.Π. από τον Ε. Κακούρο το 1930. Βλ. την κριτική μου, «Γεώργιος Α. Παπανδρέου...», *ό.π.*, σ. 133-135, όπου και η μεταγενέστερη λακωνική κρίση του Α. Δελμούζου γι' αυτή την «ψυχογραφία». Ιδού παρθένο πεδίο για «ιστορικο-συγκριτική» ανάλυση των σχέσεων του Γ.Π. με «άξιους συνεργάτες» του...

πουργό Γ. Μόδη. Για την εκδήλωση όπως είναι γνωστό, είχε πρωτοστατήσει ο Ε. Παπανούτσος...¹ β) Η επινόηση του «τεντωμένου σχοινοῦ», των «μέτρων ειρήνευσης» και τα άλλα ηχηρά παρόμοια, με τα οποία επιχειρεί ο δεινός ερμηνευτής να δικαιολογήσει και να δικαιώσει τη συντηρητική στροφή-οπισθοδρόμηση του υπουργού Γ.Π. στα 1951, αποδεικνύονται φούμαρα και για μια σειρά άλλους λόγους. Καταρχήν, όπως είναι γνωστό, οι επιθέσεις επώνυμων ακροδεξιών πολιτικών, δημοσιογράφων και διανοουμένων εναντίον του Ε. Παπανούτσου είχαν αρχίσει πριν καλά-καλά αναλάβει ο ίδιος τη γενική γραμματεία του υπουργείου (3-6-1950). Κατά δεύτερο λόγο, οι επιθέσεις οξύνθηκαν κατά την υπουργία του Γ. Αθανασιάδη-Νόβα, ο οποίος κάλυψε αποφασιστικά και ανεπιφύλακτα τον άμεσο συνεργάτη του², με αποτέλεσμα αυτές να ατονήσουν (Σεπτέμβριος 1950) και μάλλον να πάψουν, όταν το Φλεβάρη του 1951 ο Γ.Π. ορκίζεται και υπουργός Παιδείας. Κατά τρίτο λόγο και ο ίδιος ο Ε. Παπανούτσος διατηρεί ύστερα από χρόνια την αίσθηση της αιφνιδιαστικής ενέργειας του Γ.Π., γράφοντας πως ο Γ.Π. «δέχτηκε κατά τρόπον απροσδόκητο την παραίτηση που υπέβαλα για λόγους τυπικούς»³. Η συσχέτιση της «παραίτησης» του Παπανούτσου με τον Α.Ν. 1823 υπονοεί ακόμη μια συνομοτική αντίληψη των ιστορικών γεγονότων, που εδώ διαψεύδεται από το μη φιλελεύθερο προσανατολισμό του νομοθετήματος και τη βαθιά συντηρητική στροφή του Κ. Γεωργούλη⁴. Τέλος, η επιστροφή του Παπανούτσου ως γενικού διευθυντή στο ίδιο υπουργείο, ένα χρόνο αργότερα (31-1-1952), όταν πια ο Γ.Π. έχει βάλει πλήρη προς τον «Ελληνικόν Συναγερμόν» του Α. Παπάγου, δείχνει πως η «παραίτησή» του το 1951 μπορεί να ερμηνευτεί μόνο ως αναζήτηση-διεύρυνση των δεξιών στηριγμάτων του Γ.Π. αυτή την περιο-

1. «Μία τιμητική εκδήλωση διά τον Μανόλην Τριανταφυλλίδη», *Το Βήμα*, 29-5-1951 (ρεπορτάζ). Πρβλ. Ε.Π. Παπανούτσου, *Απομνημονεύματα...* σ. 88 (σημείωση).

2. Βλ. διεξοδικά στο, Ε.Π. Παπανούτσου, *ό.π.*, σ. 70-77.

3. Στο ίδιο, σ. 63.

4. Ασφαλώς ο δεινός ιστοριοδίφης και η ερευνητική ενδεκάδα του αγνοούν πως το Γενικό Επιτελείο Στρατού είχε αναθέσει (δε γνωρίζω αν συνέτρεξαν και συγγενικοί λόγοι: Ο αδερφός του, στρατηγός Σπ. Γεωργούλης, είχε διατελέσει και υπουργός στη βραχύβια κυβέρνηση Π. Κανελλόπουλου το 1945 και υπαρχηγός του Γενικού Επιτελείου το 1946) στο διευθυντή του Διδακταλείου Μέσης Εκπαιδευσεως, Κ. Γεωργούλη, να διευρύνει με διαλέξεις το «φιλοσοφικό υπόβαθρο» των αξιωματικών, αμέσως μετά τον εμφύλιο πόλεμο. Βλ. Κωνσταντίνου Δ. Γεωργούλη, *Προβλήματα Φιλοσοφίας και Κοινωνιολογίας του πολέμου*, Γενικόν Επιτελείον Στρατού (Διεύθυνσις Τύπου), αρ. 7, Αθήναι 1950 και του ίδιου, *Η Φιλοσοφία του ελληνοχριστιανικού ιδεώδους*, Γενικόν Επιτελείον Στρατού (Διεύθυνσις Τύπου), αρ. 13, Αθήναι 1951. Ο καθοριστικός ρόλος του Κ. Γεωργούλη στη διατύπωση του άρθρου 16, στο Σύνταγμα του 1952, πρέπει να θεωρηθεί πολύ πιθανός. Βλ. Παν. Κ. Γεωργούντζος, «Κωνσταντίνος Δ. Γεωργούλης», *Πλάτων*, τχ. 39-40 (1968), σ. 12.

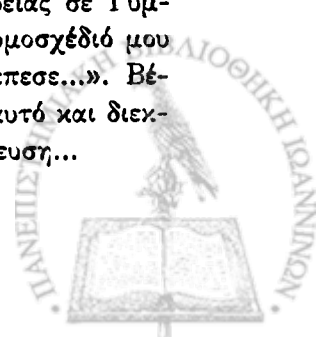
δο, όπως διεξοδικά τα αναλύσαμε και πιο πάνω. Ο Γ.Π. επιδιώκει ν' απαλλαγεί ειδικότερα τόσο στο υπουργείο Συντονισμού όσο και λίγο χργότερα στο υπουργείο Παιδείας από συνεργάτες, τους οποίους θεωρούσε ότι διατηρούσαν φιλικές σχέσεις και με την ομάδα του Κ. Δοξιάδη¹ και με τα έντυπα του Δ. Λαμπράκη². Έτσι ο Κ. Τσάτσος στο υφυπουργείο Συντονισμού και ο παλιός του συνεργάτης, Κ. Γεωργούλης, στη γενική γραμματεία του υπουργείου Παιδείας συμπληρώνουν τα ερείσματα του ισχυρού αντιπροέδρου και στα δυο υπουργεία «του». Η επίκληση της «Δεξιάς» και συνακόλουθα οι επίσημες δικαιολογίες του Γ.Π. για την απομάκρυνση του Παπανούτσου, συνιστούν απλώς την εξωτερική «κάλυψη» αυτών των πολύ συγκεκριμένων κινήσεων του πολιτικού Γ.Π. Ο Α.Ν. 1823, πνευματικό παιδί του Κ. Γεωργούλη³, δεν αποτελεί «μέτρο ειρήνευσης» ούτε φυσικά αντανακλά κάποια φιλελεύθερη ρεαλιστική εκπαιδευτική πολιτική, προϊόν απαραίτητου συμβιβασμού. Αποτελεί αντίθετα προϊόν συγκεκριμένης συντηρητικής στροφής του Γ.Π. με πασιφανή τον οπισθοδρομικό του χαρακτήρα.

Ονοματολαγνεία και ερμηνεία. Όσο ξετυλίγεται το κουβάρι της Μπουζάκειας αφήγησης τόσο και αυξάνει η κλίμακα των επιδόσεών του. Από εδώ και κάτω, ο αναγνώστης μπορεί να εκτιμήσει αβίαστα μια νέα αρετή του λεπταίσθητου ιστοριοδίφη: Την ονοματολαγνεία. Ολόκληρες παραγράφους και σελίδες πιάνει κάθε φορά η αναγραφή (κυρίων) ονομάτων. Περιορίζομαι ενδεικτικά στις επόμενες περιπτώσεις: Μια ολόκληρη σελίδα διατίθεται απλόχερα για τα ονόματα των μελών του Δ.Σ. και της «εκτελεστικής επιτροπής» του Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών (σ. 29)· τρεις περίπου σελίδες για τα ονόματα των μελών του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου (σ. 49-51) και οι περισσότερες παράγραφοι των σελίδων 57-58, 83-84 και 94-101 εξαντλούνται στην αναγραφή ονομάτων και «αποσπασμάτων». Η ιστορικο-κοινωνιολογική προσέγγιση και ανάλυση, την οποία μας υποσχέθηκε με έμφαση ο δεινός μεθοδολόγος, μεταμορφώθηκε εδώ σε χείριστη γεγονοτολογική ονοματολογία. Πρυτάνευσε έτσι η προθετικιστική λογική της αναθηματικής αφήγησης.

1. Ο ίδιος ο Ε. Παπανούτσος, *ό.π.*, σ. 60 και 98 μνημονεύει ρητά την αμοιβαία εκτίμηση που υπήρχε μεταξύ τους από το 1949, στα πλαίσια επίσημης συνεργασίας τους.

2. Βλ. Κωνσταντίνος Τσάτσος, *ό.π.*, σ. 323 για τις σχέσεις του Δ. Λαμπράκη με φίλους του πρώην υπουργού και συνδέσμου της Κυβέρνησης με την «αμερικανική αποστολή» Κ. Δοξιάδη.

3. Ο ίδιος ο Κ. Τσάτσος, στο ίδιο, σ. 39 διευκρινίζει σχετικά: «Το 1949, με εισήγηση του Γεωργούλη, πρότεινα πρώτος εγώ τη διαίρεση της Μέσης Παιδείας σε Γυμνάσιο και Λύκειο. Αλλά λόγω του επεισοδίου με τους εκπαιδευτικούς, το νομοσχέδιό μου σταμάτησε στην κατ' αρχήν συζήτηση και λίγο αργότερα η Κυβέρνηση έπεσε...». Βέβαια ο Τσάτσος αγνοεί ή δε θυμάται τις εξαγγελίες του Γ.Π. το 1944, γι' αυτό και διεκδικεί αμέσως πιο κάτω το δικαίωμα της «πρώτης νύχτας» για την εκπαίδευση...

Ξέχωρα, ωστόσο, από αυτή την αφηγηματική αρετή μπορούμε εύκολα, μαζί με τον αναγνώστη, να επισημάνουμε κι άλλες πιο σημαντικές επιδόσεις του κ. Μπ. Ας τις αναδείξουμε σύντομα.

1. Με θριαμβευτικό ύφος σπεύδει να χαρακτηρίσει τον Αναγκαστικό Νόμο (1825/1951) για την ίδρυση του Ι.Κ.Υ. ως το «σημαντικότερο, ίσως νομοθέτημα κοινωνικής και εκπαιδευτικής πολιτικής, αυτόν τον αιώνα»! (σ. 28). Τόσο απλά και τόσο απόλυτα. Όλα βέβαια τα υπόλοιπα, δηλ. οι ομάδες εξουσίας και το μετεμφυλιακό κράτος στην ελληνική κοινωνία του 1951, οι μορφές και τα όρια της πολιτικής και ιδεολογικής τρομοκρατίας, ο «ψυχρός πόλεμος» κτό., με μια λέξη το κοινωνικο-πολιτικό και ιδεολογικό «συγκείμενο» έκανε και πάλι φτερά. Απωθήθηκε έτσι αναγκαστικά το καίριο ερώτημα για τη σύστοιχη ιδεολογικο-πολιτική λειτουργία αυτού του νεόκοπου εκπαιδευτικού θεσμού. Ο αναγνώστης δεν πρέπει να εκπλήσσεται. Γιατί, όπως έδειξα διεξοδικά στην κριτική μου για τον πρώτο τόμο, η προσέγγιση του «πολιτικού της παιδείας» γίνεται και εδώ με απολιτικό τρόπο από τον ρέκτη κ. Μπ. Ιδού, λοιπόν, τα πρώτα συμφραζόμενα του βαρύγδουπου υπότιτλου στο «πόνημα». Είναι 'πια φανερό πως η διαδοχική παράθεση ασχολίαστων αποσπασμάτων συμβάλλει πολύπλευρα στην καθάγιάση του αστικού ιδεολογήματος για το απολιτικό, δηλ. αταξικό σχολείο. Τα δια-κοσμητικά επίθετα χρησιμεύουν έτσι ως η πιο κατάλληλη ένδυσή του.

Άδικα, λοιπόν, θα ψάχνει ο αναγνώστης να βρει μια απάντηση στο ειδικότερο ερώτημα της κατανομής των πρώτων υποτροφιών εξωτερικού για τη χρονιά 1951-52: Γιατί, δηλ. πάνω από το ένα τρίτο αυτών των υποτροφιών αφορούσε την εκπαίδευση των δασκάλων (Παιδαγωγικές Ακαδημίες); Όπως άδικα θα ψάχνει να μάθει πότε ακριβώς και γιατί «θα προστεθεί το 'πιστοποιητικό νομιμοφροσύνης'» (σ. 32). Η πολυδιαφημισμένη προσέγγιση-ανάλυση του ευφυούς κοινωνιολόγου θα συμπυκνωθεί στην ακροτελεύτια αοριστολογία: «Παρά τις δυσκολίες [ποιες και γιατί;], τους περιορισμένους πόρους [οι λόγοι;] και τον ασφυκτικό ιδεολογικοπολιτικό του εναγκαλισμό από την εξουσία κατά τα χρόνια που θα ακολουθήσουν [ενώ ο Γ.Π. νομοθετούσε υπεράνω της εξουσίας!] το Ι.Κ.Υ. θα συνεχίσει τη λειτουργία του [προς ποια κατεύθυνση;] διευκολύνοντας πολλούς φοιτητές φτωχών οικογενειών να σπουδάσουν» (σ. 33). Με τέτοια ανάλυση θεωρεί ο κ. Μπ. πως καταφάσκει π.χ. στο τελευταίο από τα εισαγωγικά του «ερωτήματα» (σ. 17).

2. Ως γνωστόν, οι αρετές μας σημαδεύουν ανεξίτηλα. Η γνωστή επωδός εισάγει και πάλι τον αναγνώστη στην εξιστόρηση των νέων περιπετειών του Γ.Π. μετά την «τομή» του 1951. Τώρα, βέβαια, το έχει πάρει απόφαση. Δεν πρόκειται να εντοπίσει και να εκτιμήσει κάποια ανάλυση για

το νέο «συγκείμενο» αυτής της περιόδου. Έτσι ο αναγνώστης δε θα πληροφορηθεί, αν περιοριστεί π.χ. στο ειδικότερο «πολιτικό συγκείμενο», ούτε για την προσωρινή εκλογική συνεργασία του Γ.Π. με το δεξιό «Συναγερμό» του στρατάρχη Α. Παπάγου (16-11-1952), ούτε για την αναζήτηση νέων πολιτικών συνεργασιών με τον Σ. Βενιζέλο (6-5-1953), ούτε φυσικά για τις κρίσιμες εκλογές του 1958 (με την ΕΔΑ αξιωματική αντιπολίτευση) και τους πολύ συγκεκριμένους λόγους (π.χ. ανάσχεση της Αριστεράς) που συμβάλλουν στην ίδρυση της «Ένωσης Κέντρου» (1961). Δε θα πληροφορηθεί πολύ περισσότερο για τον επιλεκτικό λαϊκισμό του Γ.Π. σ' αυτή τη δύσκολη περίοδο ανάκαμψης λαϊκών και φοιτητικών αγώνων. Τίποτε απ' όλα αυτά δε θα βρει στη Μπουζάκεια «μετανεωτερική ιστοριοδιφία» -δε μιλώ ασφαλώς για την terra incognita, το κοινωνικο-οικονομικό «συγκείμενο». Αντίθετα θα διαπιστώσει ακόμα μια φορά τις επόμενες «ιστορικοσυγκριτικές» επιδόσεις του ευσεβούς βιογράφου.

α) Απουσιάζει το στοιχειώδες ερώτημα για τις εξόφθαλμες διαφοροποιήσεις των απόψεων-θέσεων του Γ.Π. σχετικά με το θέμα της δομής της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Από μια τέτοια οπτική, μπορεί κανείς να διαπιστώσει -μια και η «τσιτατολογία» της Μπουζάκειας αφήγησης δεν του το επιτρέπει- πως ο Γ.Π. σε τρεις διαφορετικές χρονικές στιγμές (1954, 1958 και 1959) υπερασπίζεται το γνωστό (σε μας) οργανωτικό σχήμα, που ορίζεται στον Α.Ν. 1823. Η πρώτη συμπίπτει με τη δημοσίευση του «Προγράμματος του Κόμματος των Φιλελευθέρων» -η προηγούμενη επωνυμία του κόμματός του έκανε φτερά μαζί με τη λέξη «σοσιαλισμός»- με αρχηγό τον ίδιο¹. Η δεύτερη με τις προεκλογικές εξαγγελίες του νέου κόμματος (Τεκμήρια, σ. 297-299)² και η τρίτη με σχετικές συζητήσεις στη

1. Γεωργίου Παπανδρέου, *Το πρόγραμμα του κόμματος των Φιλελευθέρων*, Αθήναι (Συνέδριον 24-27 Ιουνίου) 1954. Εδώ διαβάζουμε: «Το Δημοτικόν Σχολείον θα μείνη εξαετές. Η Μέση Παιδεία έχει ήδη, με ιδιόν μου νόμον, κατανεμηθή εις δύο κύκλους: Εις το τριετές Γυμνάσιον και το τριετές Λύκειον. Θα πρέπει όμως και εις την Μέσην Παιδείαν να γίνουν πολλαί πρακτικαί σχολαί. Δυσπιστώ προς τα Γεωργικά Σχολεία... αλλά αι τεχνικαί και επαγγελματικαί σχολαί είνε απολύτως απαραίτητοι...» (σ. 11-12). Μαζί με τις γνώριμες εξαγγελίες για την αύξηση υποτροφιών -η ιδεολογία της «σφραγίδας της δωρεάς» προβάλλεται εδώ απερίφραστα (σ. 12)- γίνεται, ακόμα, εδώ λόγος και πάλι για την αξία του Προσομοιωσμού και του Αθλητισμού «δια την φυσικήν και ηθικήν υγείαν της Νεολαίας» (σ. 13).

2. Τονίζεται η «άμεσος εφαρμογή του νόμου περί διαχωρισμού της Μέσης Παιδείας εις δύο κύκλους» και προβάλλεται έντονα η οικονομική διάσταση της εκπαίδευσης. Ταυτόχρονα, ο Γ.Π. σε άλλα «συμφραζόμενα» εξαγγέλλει την κατάργηση των εισιτηρίων εξετάσεων για τα Πανεπιστήμια (βλ. το ένθετο πλαίσιο στη σ. 38 του χειμένου του κ. Μπ.), μέτρο βέβαια που δεν περιεχόταν στο επίσημο εκλογικό πρόγραμμα του κόμματος. Σημειώνω, εδώ, απλώς για «ιστορικο-συγκριτική ανάλυση», πως το ίδιο σύνθημα θα επαναλάβει και ο Α. Παπανδρέου, 23 χρόνια αργότερα, στις προεκλογικές του εξαγγελίες. Οι μεταμορφώσεις του «λαϊκισμού» είναι, φαίνεται, αποτελεσματικές...

Βουλή, όταν η ΕΔΑ ήταν αξιωματική αντιπολίτευση. Αντίθετα, σε δυο περιπτώσεις, το 1956 και το 1957, ο Γ.Π. θα επανέλθει στη λογική του οργανωτικού σχήματος του 1944, χωρίς βέβαια να μνημονεύσει εκείνες τις εξαγγελίες¹. Μόλο που ο φιλέρευνος ιστοριοδίφης παραθέτει στα «Τεκμήρια» αυτά τα σχετικά κείμενα, δε θεώρησε αναγκαίο να προχωρήσει στην αφήγηση του σε μια «ιστορικο-συγκριτική-ερμηνευτική» ανάγνωσή τους. Είναι βέβαια, κι αυτός ένας «αποτελεσματικός» τρόπος να φωτίζεται ο αναγνώστης. Με κόστος, ασφαλώς, για τον ιστοριδίφη μας, γιατί έτσι το τρίτο «ερώτημα» της εισαγωγής έμεινε εδώ αναπάντητο, μια και η μεθοδολογική υπόσχεση της «ιστορικο-συγκριτικής προσέγγισης» παραπέμφθηκε στις κρητικές καλένδες.

β) Ο απροκατάληπτος ιστοριοδίφης αποσιωπά εδώ την καθοριστική συμβολή του Ε. Παπανούτσου στην (ανα)διατύπωση των θέσεων του κόμματος των Φιλελευθέρων (δηλ. και του Γ.Π.) για την εκπαίδευση. Ο κ. Μπ. δε φαίνεται δηλ. να μελέτησε προσεκτικά ολόκληρο το κείμενο των «Απομνημονευμάτων» του «κλασικότερου φιλελεύθερου διανοητή» (σ. 13). Γιατί θα έβλεπε σ' αυτό πώς ιστορεί ο Παπανούτσος τον τρόπο με τον οποίο «συμφιλιώθηκε» με τον Γ.Π. και πώς ανέλαβε να διατυπώσει τις προγραμματικές αρχές των Φιλελευθέρων για την εκπαίδευση. Κι όπως μνημονεύει ο ίδιος: «Στη δεύτερη συνάντησή μας [με τον Γ.Π.] διάβασα το κείμενο που είχα ετοιμάσει και το σχέδιο έγινε δεκτό. Στις γενικές του γραμμές ήταν το ίδιο με τα κύρια μέτρα που θα περιληφθούν αργότερα [το 1964] στο Νόμο της Εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης»². Ιδού ερέθισμα για «ιστορικο-συγκριτική» ανάλυση. Γι αυτό και δε μπορεί, συνεπώς, κανένας αρχάριος ιστορικός να μη συνεξετάζει από εδώ και κάτω τη συγκεκριμένη συμβολή του Ε. Παπανούτσου, όταν θα τολμήσει να καταπιαστεί ερευνητικά με τη βιογραφία του πολιτικού Γ.Π.³ Γιατί, διαφορετικά, θα αφήνει, όπως ο δεινός ιστοριοδίφης, αναπάντητο το έκτο αυτή τη φορά «ερώτημα» της εισαγωγής του.

1. Βλ. για το 1956 την αγόρευση του Γ.Π. στην υπ. αριθ. ΙΘ' Συνεδρίαση της Βουλής (22-8-1956) και για το 1957, Γεωργίου Παπανδρέου, *Το πρόγραμμα της Παιδείας*, Ροταριανός Όμιλος Αθηνών, Αθήναι 13 Ιουνίου 1957, σ. 12-13.

2. Ε.Π. Παπανούτσου, *ό.π.*, σ. 89. Η συνεισφορά του Ε. Παπανούτσου πρέπει να ιδωθεί μέσα στο πλαίσιο των σχετικών απόψεων που αναπτύσσει στο περιοδικό του («Παιδεία» και αργότερα «Παιδεία και Ζωή») και στην αρθρογραφία του στο «Βήμα».

3. Σημειώνω εδώ για την ερευνητική ενδεκάδα και τον κ. Μπ. πως ο Γ.Π. παρακολουθεί στις αρχές του 1957 μια από τις πιο σημαντικές ομιλίες του Ε. Παπανούτσου για το εκπαιδευτικό «πρόβλημα». Βλ. Εταιρεία Ελληνικών Σπουδών, *Η Ελληνική Παιδεία*, Αθήναι 1957, σ. 22. Θα μπορούσαν έτσι να γίνουν ενδιαφέρουσες συγκρίσεις ανάμεσα στις απόψεις που αναπτύσσει εδώ (σ. 9-22) -το κείμενο της ομιλίας δημοσιεύτηκε το Γενάρη του 1957 στο περ. της Εταιρείας, «Ελληνικά θέματα» και σε ανάπτυξη και στις απόψεις που ανέπτυξε, λίγους μήνες αργότερα, ο Γ.Π. στο Ροταριανό Όμιλο.

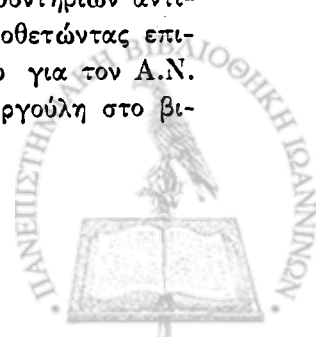
γ) Αγνοούνται εδώ συστηματικά οι επικρίσεις που διατυπώθηκαν δημόσια (και δημοσιοποιήθηκαν γραπτά) από πολιτικούς και διανοούμενους (κυρίως αντιπάλους του Γ.Π.) για εκπαιδευτικές απόψεις ή θέσεις του. Περιορίζομαι σε δυο χαρακτηριστικές περιπτώσεις: Η ομιλία του Γ.Π. σε εκδήλωση του «Ροταριανού Ομίλου» (13-6-1957)¹, την οποία ο κ. Μπ. χαρακτηρίζει ως «βαθιά τομή στα εκπαιδευτικά μας πράγματα» (σ. 37) -άρα θα έπρεπε να αναρωτηθεί για τις πιθανές αντιδράσεις που προκάλεσε- θα δεχτεί τόσο τις ήπιες αντιρρήσεις-παρατηρήσεις του πρώην υπουργού Παιδείας Κ. Καλλία² όσο και την ad hoc κριτική του «κοσμήτορα», Γ. Κουρμούλη³. Από μια ομόλογη συντηρητική σκοπιά, ο εκλεκτός του Γ. Π. στο υπουργείο Παιδείας Κ. Γεωργούλης, όταν δημοσιεύονται τα πορίσματα της γνωστής «Επιτροπής Παιδείας», θα σπεύσει να απαρνηθεί το πνευματικό τέχνο του 1951 και να επικρίνει έμμεσα τον παλιό προϊστάμενό του, γράφοντας για τον Α.Ν. 1823: «Αν ετίθετο εις ενέργειαν ο νόμος εκείνος, θα επήρχετο δια της διασποράς του προσωπικού πλήρης αποδιοργάνωσις της λειτουργίας των σχολείων»⁴. Αντίθετα, στην ίδια συγκυρία, ο Γ. Θεοτοκάς από το φίλιο στρατόπεδο δε θα φεισθεί του λιβανωτού: «Το γενικό σχέδιο εκπαιδευτικής πολιτικής, στο οποίο κατέληξε η Επιτροπή, δεν απέχει βασικά από εκείνο που είχε προτείνει, την περασμένη άνοιξη [στον Ροταριανό Όμιλο] ο κ. Γ. Παπανδρέου, του οποίου την αρμοδιότητα στα

1. Βλ. εδώ σ. 61, σημ. 1.

2. Κωνσταντίνου Μ. Καλλία, *Το εκπαιδευτικόν πρόβλημα*, Αθήναι 1957, σ. 40 κκ. Ο Κ. Καλλίας είχε διατελέσει υπουργός Παιδείας στην κυβέρνηση του «Ελληνικού Συναγερμού» (από 19-11-1952 έως 11-4-1954).

3. Γεωργίου Ι. Κουρμούλη, *Κρίσις της περί παιδείας ομιλίας του κ. Γ. Παπανδρέου εν τω Ροταριανώ Ομίλω*, (ανάτυπον εκ των περί Παιδείας Πρακτικών του Χριστιανικού Κοινωνικού Κύκλου), Αθήναι 1958. Στην τελευταία υποσημείωση του ανατύπου γράφεται: «Εις την κριτικήν ταύτην απήντησεν προφορικώς ο κ. Γ. Παπανδρέου, το κείμενον όμως της απαντήσεως δεν απεστάλη εισέτι εις το γραφείον του Κύκλου, όστις επιφυλάσσει να δημοσιεύση αυτήν εις το τέλος του παρόντος τόμου, εάν έχη αποσταλή μέχρι τότε» (σ. 20). Ολόκληρος ο τόμος με τίτλο, *Το θέμα της Εθνικής Παιδείας*, ανατυπώθηκε το 1967 από τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία. (Η ομιλία του Γ. Κουρμούλη στις σ. 40-56). Ο Γ.Π. δεν έστειλε ποτέ το κείμενο της απάντησής του. Σημειώνω εδώ για τον ευρυμαθή ιστοριοδίφη πως αυτός ο «Χριστιανικός Κοινωνικός Κύκλος», με πρόεδρο τον καθηγητή της Θεολογικής Σχολής Αθηνών, Π. Μπρατσιώτη -θα τον αναφέρουμε και πιο κάτω - συγκέντρωνε τότε την αφρόκρεμα συντηρητικών διανοουμένων και πολιτικών.

4. Κ.Δ. Γεωργούλη, *Ομιλία περί των πορισμάτων της επί της Παιδείας Επιτροπής*, Σιδέρης, Αθήναι <1958> (και στον τόμο, *Το θέμα... σ. 17-38*). Με την ομιλία του αυτή στον ίδιο «Κύκλο», ο Γεωργούλης βάζει και εναντίον των κατευθυντηρίων αντιλήψεων της επιτροπής και εναντίον των Γ.Π. και Ε. Παπανούτσου, υιοθετώντας επιλεκτικά κάποια σημεία από την παλαιότερη κριτική του Παπανούτσου για τον Α.Ν. 1823! Έχω παρουσιάσει τα διακυβεύματα αυτής της κριτικής του Γεωργούλη στο βιβλίο μου, *Προγράμματα... σ. 270-271*.

ζητήματα της παιδείας όλο το έθνος αναγνωρίζει. Τούτο πρέπει να τονίζεται από όσους σχολιάζουν το θέμα, για λόγους δικαιοσύνης και πνευματικής ευθύτητας. Η κοινή γνώμη τα προσέχει αυτά και τα κρίνει με πολλή ευθυξία»¹. Με βάση, λοιπόν, αυτά τα τεκμήρια-αγνοούνται παντελώς στο πόνημα» -δε μπορεί και πάλι ο γνωστός μας αρχάριος να μη συνεξετάζει το πεδίο των αντιπαραθέσεων για την εκπαίδευση, όταν ερευνά τη δράση του πολιτικού Γ.Π. Γιατί, διαφορετικά θα αφήνει, όπως εδώ ο δεινός ιστοριοδίφης, αναπάντητο το δέκατο αυτή τη φορά «ερώτημα» της εισαγωγής του.

3. Μ' αυτές τις παρατηρήσεις, μπορούμε τώρα να ξανοιχτούμε ασφαλείς στο πέλαγος της Μπουζάκειας αφήγησης για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964. Γιατί, πράγματι, από τις 120 σελίδες του δικού του κειμένου οι 85 αφιερώνονται πανηγυρικά σε μια παραθετική, όπως συνήθως, αναγραφή πληροφοριών- «τσιτάτων» και σε ορισμένα «συμπερασματικά σχόλια». Ας διασχίσουμε, λοιπόν, όπως αρμόζει επιστημονικά, αυτό το πέλαγος της αφήγησης.

α) Μάταια ψάχνουμε μαζί με τον αναγνώστη σ' αυτά τα κείμενα της ονοματολογίας να βρούμε, τουλάχιστο παρουσιασμένες, τις επίσημες τοποθετήσεις της τότε αξιωματικής αντιπολίτευσης (ΕΡΕ) για το βασικό νομοθέτημα (ν. 4379) της μεταρρύθμισης, που ψηφίστηκε, όπως έγραφε ο Ε. Παπανούτσος, «έπειτα από διεξοδικές και επίπονες συζητήσεις πέντε εβδομάδων»². Αυτές οι πέντε εβδομάδες του πολιτικού «συγκείμενου» έγιναν καπνός. Αντίθετα, ο δεινός ιστοριοδίφης αρκέστηκε να γράψει τα επόμενα: «Η αξιωματική αντιπολίτευση θα καταθέσει, αφού νωρίτερα είχε αντιδράσει με κάθε τρόπο [ιδού ο καπνός] στην ψήφιση του μεταρρυθμιστικού νόμου 4379/1964, στη Βουλή πρόταση νόμου, που θα συζητηθεί στα τέλη Μαρτίου και στις αρχές Απριλίου 1965» (σ. 113-114)³. Ο Σεπτέμ-

1. Το Βήμα, 15-1-1958 και τώρα στο, Γιώργος Θεοτοκάς, *Στοχασμοί και θέσεις. Πολιτικά κείμενα 1925-1966*, Εστία, Αθήνα 1996, τόμ. Β', σ. 809. Από την «Ιδέα» του 1933 και την εξύμνηση «του τύπου Παπανδρέου» το 1944 (βλ. στο ίδιο, τόμ. Α', σ. 401-405) φιλοτεχνεί τώρα ο Γ. Θεοτοκάς την εικόνα του Γ.Π. ως «εθνικού πολιτικού της παιδείας». Απλώς ο ευφυής μεθοδολόγος παρέλειψε, σαράντα χρόνια αργότερα, το πρώτο «κοσμητικό» επίθετο στον υπότιτλο της αγιογραφίας του. Σπεύδω να τονίσω πως όλα τα παραπάνω, δηλ. οι ιστοριογραφικές προκείμενες της Μπουζάκειας αγιογραφίας, αγνοούνται στο «πόνημα» παντελώς. Θα επανέλθουμε σ' αυτό πιο κάτω.

2. Ε.Π. Παπανούτσου, *Αγώνες και αγωνία για την παιδεία*, Ίκαρος, Αθήνα 1965, σ. 274.

3. Εδώ ο κ. Μπ. θα προσθέσει και την επόμενη περισπούδαστη εξήγηση για τη μη συμμετοχή του Γ.Π. σ' αυτή τη συζήτηση: «Είναι προφανές ότι με την απουσία του αυτή σηματοδότησε μια πολιτική στάση απέναντι στην άγωνα πολεμική της αντιπολίτευσης, έχοντας πάρει ήδη τα κοινωνικά μηνύματα για την ευρύτερη αποδοχή της μεταρρύθμισης» (σ. 114).

βριος του 1964, αυτή η «αξιομνημόνευτη σελίδα της εκπαιδευτικής μας ιστορίας», όπως έγραφε και πάλι στο ίδιο ο Παπανούτσος, δεν ενδιαφέρει φαίνεται τον απροκατάληπτο μεθοδολόγο. Γιατί θεωρεί, ταυτίζοντας τις θέσεις της δεξιάς ΕΡΕ με την αρθρογραφία συντηρητικών διανοουμένων στη δεξιά εφημερίδα «Η Καθημερινή» (σ. 94) -ιδού εύκολες και ανέξοδες ταυτίσεις- πως το θέμα τελειώνει ερευνητικά¹. Έτσι επιδόθηκε απερίσπαστος στο γνωστό ιστοριογραφικό σπορ της αναγραφής επιλεγμένων και φυσικά ασχολίαστων «τσιτάτων» από σχετικά άρθρα του Κ. Γεωργούλη, του Π. Μπρατσιώτη, του Ι. Θεοδωρακόπουλου κ.ά. στην ίδια εφημερίδα. Πράγματι οι επιδόσεις υπήρξαν λίαν ικανοποιητικές σε όγκο σελίδων (σ. 97-101).

β) Εύκολα επισημαίνουμε εδώ μια επιλεκτική χρήση κάποιων σύντομων αποσπασμάτων από τη γνωστή έκδοση της «Επιτροπής Παιδείας» της ΕΔΑ², με τα οποία ο απροκατάληπτος ιστοριοδίφης υπερτονίζει φανερά τα θετικά σημεία της λεγόμενης «κριτικής στήριξης» της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964 από το κοινοβουλευτικό κόμμα της Αριστεράς. Περιορίζομαι εδώ σε δυο τέτοιες περιπτώσεις αυτής της παραδοσιακής τεχνικής. Μ' ένα γενναίο ψαλλίδισμα, αρκείται να παραπέμψει (σ. 95) μόνο σε μια φράση από τον εδαίτικο πρόλογο του τόμου, ενώ στον ίδιο πρόλογο τονίζεται ρητά πως από τη μεταρρύθμιση, παρόλα τα θετικά της στοιχεία, «λείπει το πνεύμα του εκδημοκρατισμού, θεμελιακή προϋπόθεση για την αληθινή αναγέννηση της Παιδείας»³. Με τον ίδιο τρόπο, παραλείπει, αμέσως πιο κάτω (σ. 95-96), την ακροτελεύτια γενική εκτίμηση της εδαίτικης επιτροπής για τις εκπαιδευτικές εξαγγελίες του Γ.Π. το 1963. Αντιγράφω εδώ μόνο την αρχή αυτής της εκτίμησης: «Η προβολή των προβλημάτων Παιδείας και αντίστοιχη λήψη σημαντικών μέτρων αποτελεί αναμφισβήτητα σπουδαία προσπάθεια. Από το εξαγγελθέν όμως πρόγραμμα λείπει ακόμη το πνεύμα της αληθινής αναγέννησης. Λείπει η δημιουργική πνοή. Λείπει η διευκρίνιση του δημοκρατικού περιεχομένου και της δημοκρατικής κατεύθυνσης, τόσο από πλευράς κατάργησης των πολιτικών ιδεολογικών διακρίσεων για το διδακτικό προσωπικό, όσο και από πλευράς περιεχομένου της διδασκαλίας. Και γενικά από πλευράς πραγματικού ανοίγματος της Παι-

1. Δε συμβουλευτήκε εδώ ούτε καν τη μελέτη του Α. Καζαμιά, όπου εκεί τουλάχιστο προσφέρεται ένας τετρασέλιδος πίνακας (σ. 441-444) για μια «πρόχειρη ταξινόμηση των θέσεων / απόψεων των κύριων πολιτικών κομμάτων (Ε.Κ. ΕΡΕ και ΕΔΑ), σχετικά με την ιδεολογική προσέγγιση της εκπαιδευτικής κρίσης (του εκπαιδευτικού προβλήματος) και τις επιλογές εκπαιδευτικής πολιτικής για την αντιμετώπισή της» (στο ίδιο, σ. 440). Έτσι στο θέμα αυτό η Μπουζάκεια αφήγηση τοποθετείται στην «προ-κλασική» εποχή...

2. *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση. Συζητήσεις, Κρίσεις, Απόψεις. 1956-1965*, Προοδευτική Παιδεία, Αθήνα 1966.

3. Στο ίδιο, σ. 5-6.

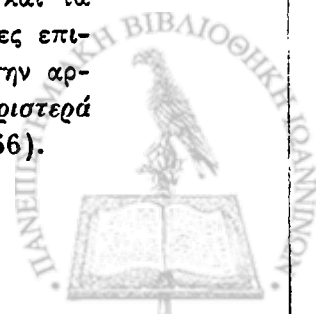
δείας για όλο το λαό. Στα εξαγγελόμενα μέτρα υπολανθάνει κάποιος δι-σταγμός, κάποια αμφιταλάντευση και έρπει φαρμακερή η αρτηριοσκληρω-τική, δήθεν ελληνοχριστιανική νοοτροπία...»¹.

γ) Μάταια ψάχνουμε ακόμα να βρούμε, τουλάχιστο παρουσιασμένες, τις τοποθετήσεις των κοινοβουλευτικών εκπροσώπων της ΕΔΑ κατά τη συζήτηση του βασικού μεταρρυθμιστικού νομοθετήματος. Ο απροκατάλη-πτος ιστοριοδίφης αρκέστηκε σε δυο ψαλλιδισμένα αποσπάσματα και σε τρεις έτοιμες βιβλιογραφικές παραπομπές από τον εδαίτικο τόμο, για να «ερευνήσει» το θέμα του. Έτσι δεν αναρωτήθηκε για την ύπαρξη κι άλλων επίσημων (βλ. «Ελληνική Αριστερά») ή ανεπίσημων (π.χ. «Σύγχρονα Θέ-ματα») εντύπων της ΕΔΑ, ώστε να τα βρει και να τα μελετήσει, για να συ-γκροτήσει μια συνολική και πιο «αντικειμενική» εικόνα των σχέσεων της κοινοβουλευτικής Αριστεράς με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση της «Ενώ-σεως Κέντρου». Η εμμονή στην προβολή αποκλειστικά της «κριτικής στή-ριξης» εξαφάνισε τελικά και την παραμικρή σκέψη για την αναγκαία πε-ριοδολόγηση των σχέσεων της ΕΔΑ και των διανοουμένων της με την κεν-τρώα μεταρρύθμιση. Μ' άλλη «γλώσσα» και μ' άλλους στόχους μιλάει π.χ. η επιτροπή παιδείας της ΕΔΑ το Νοέμβρη του 1963 για τις εκπαιδευτικές εξαγγελίες του Γ.Π. κι αλλιώς κρίνει η εκτελεστική επιτροπή του κόμ-ματος, τον Ιούλιο του 1966, τις «προοδευτικές αλλαγές που πραγματοποιή-θηκαν τα τελευταία χρόνια στον τομέα της Παιδείας»². Όλα αυτά αγνοή-θηκαν παντελώς από τον εγγρατή ιστοριοδίφη και την ακούραστη ενδεκά-δα του. Αυτό, βέβαια, δεν τον εμπόδισε να εφορμήσει λαύρος εναντίον φα-νταστικών αντιπάλων, γράφοντας: «Η αντίληψη που είναι διάχυτη στην ελ-ληνική βιβλιογραφία [γιοκ παραπομπή], σύμφωνα με την οποία μόνο η παραδοσιακή [άλλο ετεροχρονισμένο πασοκικό ιδεολόγημα] αριστερά διέθε-τε κυβερνητικά προγράμματα, δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα!» (σ. 128).

δ) Ας προσγειώσουμε, όμως, το δεινό ιστοριοδίφη σε μια άλλη «ιστο-ρικο-συγκριτική» πραγματικότητα. Γράφει, λοιπόν, και πάλι για την «κρι-τική στήριξη» της Αριστεράς: «Η κριτική στήριξη της ΕΔΑ στην εκπαι-δευτική μεταρρύθμιση του Γ.Π. το 1964, σε αντίθεση με τον έντονο αντι-

1. Στο ίδιο σ. 303-304. Είναι προφανές εδώ πως ο ικανός ιστοριοδίφης δεν υποψιά-ζεται την εκπαιδευτική μετάφραση βασικών συνιστωσών του «κοινωνικο-πολιτικού συ-γκείμενου» (π.χ. κατάργηση πιστοποιητικών «κοινωνικών φρονημάτων», εκδημοκρα-τισμός της πολιτικής ζωής κτλ.).

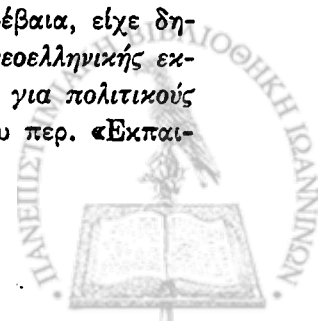
2. Βλ. *Ελληνική Αριστερά*, τχ. 37 (1966), σ. 123. Μαζί, φυσικά, με την περιο-δολόγηση, κάθε αρχάριος ιστορικός της εκπαίδευσης θα μπορούσε να αναδείξει και τα ειδικότερα θέματα, για τα οποία αριστεροί διανοούμενοι διατηρούσαν μεγαλύτερες επι-φυλάξεις (π.χ. το θέμα της τεχνικής-επαγγελματικής εκπαίδευσης). Βλ. π.χ. την αρ-θρογραφία της Ρ. Ιμβριώτη στην *Αυγή* (20 και 24-6-1965), στην *Ελληνική Αριστερά* (τχ. Σεπτεμβρίου 1964) και στα *Σύγχρονα Θέματα* (τχ. Μαρτίου-Απριλίου 1966).

πολιτευτικό λόγο της αριστεράς, την περίοδο 1928-1932, αποκτά ιδιαίτερη σημασία, αν αναλογιστεί κανείς ότι η σχέση του Γ.Π. με την αριστερά είχε πολλές 'ταραγμένες' περιόδους. Κατά την πρώτη μάλιστα υπουργική του θητεία (1930-32) έχει 'χρεωθεί' με πράξεις εκπαιδευτικών οργάνων (συμβουλίων) που στρέφονταν ενάντια σε αριστερούς εκπαιδευτικούς» (σ. 96). Ποια είναι αυτή η «ιδιαιτέρη σημασία», δε θα το μάθουμε ποτέ από τη Μπουζάκεια αφήγηση, όπως και ποιες (φυσικά και για ποιους λόγους) ήταν αυτές οι «ταραγμένες» περιόδοι στη σχέση του Γ.Π. με την αριστερά. Πρόκειται για παχιά λόγια -τις «μαύρες τρύπες» τις είδαμε χαίνουσες πιο πάνω- που χρησιμεύουν μόνο στη μετάθεση του ερωτήματος από τις σχέσεις της Αριστεράς με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964 στις σχέσεις της Αριστεράς με τον Γ.Π. Έτσι προσωποποιημένες αντιλαμβάνεται ο ευφυής μεθοδολόγος τις ιστορικο-κοινωνιολογικές συγκρίσεις, χωρίς να αφιερώνει έστω δυο γραμμές αφήγησης τόσο στο «συγκείμενο» του 1928-1932 (το ιδιώνυμο απωθήθηκε εδώ στο πολιτικό του ασυνείδητο) όσο και στο «συγκείμενο» του 1963-1964 (ανάκαμψη της Αριστεράς, πιστοποιητικά «κοινωνικών φρονημάτων» και σκληροί κοινωνικοί, πολιτικοί και ιδεολογικοί αγώνες της). Γιατί αυτό που τον ενδιαφέρει εδώ είναι να αναδείξει το «ριζοσπαστικό» χαρακτήρα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964, χρησιμοποιώντας, εκ του αντιθέτου, το έμμεσο επιχείρημα της θετικής κυρίως συνηγορίας της ΕΔΑ. Μ' ένα τέτοιο ευφάνταστο επιχείρημα και οι ιστορικές πραγματικότητες εξαχνώθηκαν και η ιστορική σύγκριση πήγε περίπατο. Μαζί τους και το ενδέκατο εισαγωγικό του («ερώτημα»).

ε) Έτσι τα πράγματα για τον απροκατάληπτο ιστοριοδίφη γίνονται ακόμα πιο δύσκολα. Γιατί η «μετανεωτερική οπτική» του δεν του επιτρέπει να δει αμφίδρομα τις σχέσεις της Αριστεράς με τον Γ.Π. Δε μπορώ να ξέρω αν, από άγνοια ή από υπερβολική ευσέβεια στη μνήμη του Γ.Π., ο κ. Μπ. «έθαψε» κυριολεκτικά την περίφημη για τις συνδηλώσεις της εμπιστευτική εγκύκλιο της 11ης Μαρτίου 1965 (πιο γνωστή ως εγκύκλιος 1010), με την οποία ο Γ.Π., ως υπουργός Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων αυτή τη φορά, διέταξε τους γενικούς επιθεωρητές της μέσης εκπαίδευσης τα επόμενα: Να υποβάλλουν κάθε μήνα εμπιστευτική έκθεση στο υπουργείο Παιδείας για κρούσματα κομμουνιστικής προπαγάνδας στα σχολεία της περιφέρειάς τους, δηλ. για περιπτώσεις προσεταιρισμού μαθητών από την «Κομμουνιστική [sic] Νεολαία Λαμπράκη»¹. Αντιγράφω εδώ για

1. Στο αρχείο μου βρίσκεται αντίτυπό της, σταλμένο με συνοδευτικό από πρώην Γενική Επιθεώρηση στα σχολεία της δικαιοδοσίας της. Η εγκύκλιος, βέβαια, είχε δημοσιευτεί εδώ και μια δεκαετία στο Φ.Κ. Βώρος, *Από την ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης: Ένα κεφάλαιο μεγαλείου και οδύνης (Διώξεις εκπαιδευτικών για πολιτικούς λόγους 1931-1974)*, Αθήνα 1989, σ. 23-24 (ανάτυπο από το τχ. 14 του περ. «Εκπαι-

τον αναγνώστη ένα εκτενές απόσπασμα της εγκυκλίου: «Εφιστώ [τόνιζε ο Γ.Π.] δια τούτο και πάλιν την προσοχήν όλων των Καθηγητών των Γυμνασίων και τους καθιστώ υπευθύνους δια πάσαν σχετικήν δραστηριότητα της Νεολαίας Λαμπράκη... Πάσα εκτροπή πρέπει να κολάζεται αυστηρότατα. Και αν συμβή να υπάρξουν διδάσκαλοι, όχι ανήκοντες, αλλά και απλώς συμπαθούντες, ή ανεχόμενοι την κομμουνιστικήν προπαγάνδαν δεν έχουν θέσιν εις την Εκπαίδευσιν...». Με βάση αυτή την εγκύκλιο θα τιμωρηθούν, με βαριές ποινές, μαθητές γυμνασίων (π.χ. στα Γιάννενα)¹. Υποθέτω πως αυτή η σύντομη υπόμνηση του περιεχομένου της εγκυκλίου 1010 δε θα ελαττώσει την ευσέβεια του συμπαθούς βιογράφου και δε θα τροποποιήσει το «μεταφορντισμό» του. Γιατί αυτό είναι το τίμημα από την εγκατάλειψη της παλαιάς προτίμησής του στη «διαλεκτική»! Όσο για την τύχη του πέμπτου εισαγωγικού ερωτήματος, ας μη γίνει λόγος.

στ) Ας μην είμαστε, ωστόσο, υπερβολικοί. Στο πέλαγος της Μπουζάκειας αφήγησης αναδύεται η «νήσος των θησαυρών». Πράγματι ο επιμελής ιστοριοδίφης, με το «αρχεϊακό υλικό που διαθέτει» (σ. 117), δηλώνει (π.χ. σ. 57, 59, 61) ότι μελέτησε αδημοσίευτες εκθέσεις, που αφορούσαν το έργο του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου αυτή την περίοδο. Γι' αυτές τις δηλώσεις πρέπει να επαινεθεί ανεπιφύλακτα. Από εκεί και πέρα ο προσεκτικός αναγνώστης θα διαπιστώσει αβίαστα πως ο «θησαυρός ήταν άνθρακες», Ιδού ορισμένα τεκμήρια ανθράκων: Η αόριστη αναφορά στους «διεθνείς προσανατολισμούς των μεταρρυθμιστών του 1964» (σ. 61), η γενικόλογη διατύπωση για το «νεοδιαμορφούμενο ανταγωνιστικό διεθνές περιβάλλον»² (σ. 90) και η εξύμνηση της «διορατικότητας» του Γ.Π., να βλέπει «από τα τέλη της δεκαετίας του '50 τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό της χώρας και αυτό [sic] αποτέλεσε μια σημαντική συνιστώσα στη χάραξη της εκπαιδευτικής του πολιτικής» (σ. 134), δεν αποτελούν βέβαια εφαρμογές ιστορικο-συγκριτικής ανάλυσης. Γιατί, τέτοιες ή παρόμοιες αποφάνσεις (π.χ. «μια

δευτικά»). Ιδού ένα άλλο δείγμα του «πληροφοριακού πλουραλισμού» κτθ. Όσο για τους μύδρους της Αριστεράς τότε εναντίον της εγκυκλίου βλ. Μαρίας Σβώλου, «Η εγκύκλιος 1010», *Ελληνική Αριστερά*, τχ. 24 (1965), σ. 52-55. Πρβλ. «Η υπ' αριθ. 1010, πρωθυπουργική εγκύκλιος», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 15 (1965), σ. 373-374 (σχόλιο).

1. Βλ. το αμέσως προηγούμενο σχόλιο στα *Σύγχρονα Θέματα*, όπου σημειώνεται πως αποβλήθηκαν 37 μαθητές γυμνασίων (σ. 373). Πρβλ. ειδικότερα για τα Γιάννενα, Σπύρος Εργολάβος, *Ζωσιμαία Σχολή Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 1993, σ. 248.

2. Το πολιτικό έστω «συγκείμενο» της σύνδεσης της Ελλάδας με την ΕΟΚ (1961) ποσώς αναλύεται. Ακόμα και το σύντομο χωρίο από ομιλία του Γ.Π., στο οποίο μνημονεύεται η «Κοινή Αγορά» (σ. 90), σχολιάζεται κυρίως από την άποψη του οικονομικού ρόλου της εκπαίδευσης, δηλ. η «παιδεία ως η παραγωγικότερη επένδυση» (σ. 90). Όσο για το «κοινωνικο-οικονομικό συγκείμενο», αυτό, όπως θα εξηγήσουμε πιο κάτω, δεν απασχολεί πλέον το μετανεωτερικό ιστοριοδίφη.

‘ανοιχτή’ στα διεθνή ρεύματα [ποια; πώς; γιατί;] μεταρρύθμιση» σ. 134) μένουν, χωρίς τεκμηρίωση και εξήγηση, απλώς ξεκάρφωτες¹. Με τον ίδιο τρόπο ξεκάρφωτα μένουν όσα -κι είναι μπόλικα- συρράπτονται παρατακτικά για τα σχολικά βιβλία και προγράμματα (σ. 67-78), για τη σύλληψη και την εφαρμογή του θεσμού του «Ακαδημαϊκού Απολυτηρίου» (σ. 88-89), για τις προοπτικές κατάρτισης-μετεκπαίδευσης των εκπαιδευτικών (σ. 78-86) και για τα μέτρα της λεγόμενης «κοινωνικής πολιτικής»² (σ. 91 - 94). Όλα αυτά δεν αποτέλεσαν αντικείμενο συστηματικής συγκριτικής ανάλυσης υπό το φως των γενικότερων ρητών, τουλάχιστο, στόχων και της κοινωνικής λογικής της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Οι μεγάλες προσδοκίες της «ερμηνευτικής» πήγαν κι εδώ περίπατο. Ο αναγνώστης, που βιάζεται, ας συμβουλευτεί τις ακροτελεύτιες παρατηρήσεις αυτής εδώ της κριτικής, για να βρει την εξήγηση της εξόρυξης ανθράκων. Εδώ μπορεί απλώς να συμφωνήσει πως και το δεύτερο εισαγωγικό ερώτημα του κ. Μπ. παραμένει αναπάντητο, για ένα επιπρόσθετο λόγο: Ο αντικειμενικός μεθολόγος δε μπήκε στον κόπο να συσχετίσει τη δική του «ανάγνωση» του υλικού με συμπεράσματα άλλων συναφών με αυτά τα θέματα μελετών. Ιδού πώς η βιβλιογραφία κοσμεί τον τόμο.

ζ) Όσο διασχίζουμε το πέλαγος της Μπουζάκειας αφήγησης για τη μεταρρύθμιση του 1964, ο αναγνώστης είναι πια βέβαιος πως δεν τον περιμένουν πια εκπλήξεις. Έτσι όσα διαβάσει για το «συνδικαλιστικό τύπο των εκπαιδευτικών» και τη μεταρρύθμιση (σ. 102-110) επαληθεύουν τις γνωστές προβλέψεις του. Απουσιάζουν δηλ. σ’ αυτές τις σελίδες θεμελιώδη ερευνητικά ερωτήματα σχετικά με: Το συσχετισμό των δυνάμεων (ποιων; με ποια μορφή και αιτήματα;) στο συνδικαλιστικό κίνημα των εκπαιδευτικών· τις αμοιβαίες σχέσεις (έκταση, χαρακτήρα τους) ΔΟΕ και ΟΛΜΕ σ’ αυτή τη συγκυρία· την συνηθισμένη (πρόσφορη) πρακτική των δυο συνδικαλιστικών οργανώσεων να θέτουν τα αιτήματά τους (ποια; με

1. Ο αναγνώστης δεν πρέπει να απορεί, λοιπόν, όταν διαπιστώνει πως απουσιάζει η αναφορά στη γνωστή μελέτη του ΟΟΣΑ για την Ελλάδα! (στα πλαίσια του λεγόμενου «Μεσογειακού Περιφερειακού Σχεδίου»). Βλ. OCDE, *Le projet régional Méditerranéen*. Grèce, Paris 1965.

2. Ιδού πώς «ερμηνεύει» αυτά τα μέτρα ο κ. Μπ. «Η αύξηση, βέβαια, των δαπανών στους παραπάνω ευαίσθητους τομείς άσκησης εκπαιδευτικής πολιτικής συνοδεύεται από τη δραστική αύξηση του συνόλου των δαπανών για την παιδεία, με στόχο να φτάσει στο 15ο/ο που είναι και κυρίαρχο αίτημα της εποχής!» (σ. 93). Τόσο απλή και στρογγυλεμένη, λοιπόν, η ερμηνεία. Ο απροκατάληπτος ιστοριοδίφης δε θυμάται, φαίνεται, ή μελετούσε εκείνα τα χρόνια. Δε διάβασε αργότερα ποιοι, γιατί και πώς αγωνίστηκαν τότε μ’ αυτό το σύνθημα-αίτημα; Βλ. πρόχειρα, Αλέξης Δημαράς (επιμ.), *ό.π.*, σ. 248-259 και πιο διεξοδικά για τη φοιτητική νεολαία, Γιώργου Γιάνναρη, *Φοιτητικά κινήματα και ελληνική παιδεία*, Το Ποντίκι, Αθήνα 1993, τόμ. Β’, κυρίως τις σ. 202-230.

ποια ιεράρχηση;) σε κάθε νέα κυβέρνηση· τις σχέσεις (αν υπάρχουν) των δυο εκπαιδευτικών συνδικάτων με άλλες (ποιες;) υπαλληλικές οργανώσεις (και πολιτικά κόμματα;), τη μορφή των εργασιακών σχέσεων των εκπαιδευτικών, τις αποδοχές και την υπαλληλική τους εξέλιξη· την προηγούμενη εμπειρία τους από κινητοποιήσεις και απεργιακούς αγώνες· την εκπαιδευτική και (έμμεσα) πολιτική ιδεολογία τους κτό. Το συνδικαλιστικό «συγκείμενο», για να μη μακρηγορώ, βυθίστηκε εδώ άτυανδρο. Γι αυτό και τα συμπερασματικά σχόλια του επιμελούς ιστοριοδίφη (σ. 110-112) συγκροτούν ένα γνώριμο αμάλγαμα «τσιτατολογίας», που εξαντλείται κυρίως στην εξύμνηση του τρόπου με τον οποίο «αντιμετώπισε η ηγεσία του υπουργείου Παιδείας τα συνδικάτα των εκπαιδευτικών με ανοιχτό, συνεχή και έντιμο διάλογο, που, στις περισσότερες περιπτώσεις, οδήγησε σε ικανοποίηση χρονιζόντων αιτημάτων τους, θεσμικών και οικονομικών» (σ. 112).

4. Τώρα ο αναγνώστης, όπως ο μυθικός Οδυσσεάς, γνωρίζει πώς και γιατί θ' αποφύγει τις σειρήνες της Μπουζάκειας ερμηνείας. Γιατί, πρώτα-πρώτα διαπίστωσε συστηματικά, πως «στίβοντας» αυτόν τον όγκο των σελίδων, ελάχιστα νέα δεδομένα μπόρεσε να αντλήσει, κυρίως από όσα αναφέρονται σε παραθέματα ανέκδοτων εισηγήσεων του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου. Όλα τα υπόλοιπα τα πήρε το ορμητικό ρεύμα της «ονοματολογίας» και της «τσιτατολογίας».

Με αναγραφή ονομαστικών καταλόγων και συγκόλληση παραθεμάτων δε γίνεται, ως γνωστόν, ούτε καν στοιχειώδης ιστορική προσέγγιση των τεκμηρίων. Αυτό δεν εμποδίζει, ωστόσο, το θιασώτη «της ερμηνευτικής» να φιλοτεχνήσει «την ερμηνεία» της μεταρρύθμισης του 1964. Γράφει, λοιπόν, συγκεκριμένα: «Η μεταρρύθμιση του 1964 εντάσσεται στο 'παράδειγμα' που είναι γνωστό από τη διεθνή βιβλιογραφία ως 'φιλελεύθερο λειτουργικό' ή απλώς φιλελεύθερο» (σ. 127).

Ο αναγνώστης της κριτικής μου στον πρώτο τόμο του «πονήματος» διασχέδασε, ίσως, αρκετά με την επινόηση και τη χρήση αυτού του «παραδείγματος» από τον ευφάνταστο μεθοδολόγο. Τώρα εδώ, για την ερμηνεία της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964, αυτό το «παράδειγμα» μοιάζει λειψό. Γι' αυτό και ο σ., θεωρώντας πως στη χώρα μας «το εκπαιδευτικό πρόβλημα υπήρξε πρωτίστως πολιτικό» (σ. 127-128), θα σπεύσει να διευκρινίσει τα επόμενα: «Με την έννοια αυτή πιστεύουμε [sic transit historiographia] ότι το φιλελεύθερο παράδειγμα ερμηνεύει, αλλά όχι επαρκώς, και την 'ελληνική περίπτωση' του συγκεκριμένου μεταρρυθμιστικού 'επεισοδίου' το 1964, το οποίο, κατά τη γνώμη μας [idem], εμπεριέχει στοιχεία ριζοσπαστικού παραδείγματος. Δεν είναι, εξάλλου, τυχαίο [ιδού τώρα και το argumentum ex contrario] ότι η ασκούμενη το 1964 εκπαιδευτική πολιτική, στα βασικά της σημεία, 9χρονη υποχρεωτική εκπαίδευση,

δωρεάν παιδεία, έχει τη στήριξη ριζοσπαστικών δυνάμεων, κάτι που δεν ίσχυε για την προηγούμενη προσπάθεια της περιόδου 1928-1932» (σ. 128).

Ο μετανεωτερικός ερμηνευτής «πιστεύει» πως η «ένταξη» αυτή συγχροτεί και ερμηνεία της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964. Είδαμε εδώ (στη σημείωση αρ. 1, της σελ. 27) τα σιωπηρά ιδεολογήματα που τρέφουν τέτοιες χοντροειδείς «παραδειγματικές» διχοτομίες, τις οποίες προφανώς υιοθέτησε (όπως και στον πρώτο τόμο του «πονήματος») ο ενημερωμένος συγκριτολόγος κ. Μπ. από τη μελέτη του άλλου επιφανούς εκ Wisconsin προφέσορα. Για να συμπληρώσω εδώ το puzzle αυτών των «ερμηνευτικών» ιδεολογημάτων σημειώνω πολύ σύντομα τα επόμενα.

α) Τέτοιου είδους διχοτομίες υποβάλλουν κατά πρώτο λόγο ένα ακραίο φορμαλισμό και μια στατική αντίληψη για το ιστορικό γίγνεσθαι. Αυτά τα δυο εγγενή χαρακτηριστικά τους τείνουν να υποκαταστήσουν τις συγκεκριμένες ιστορικές αναλύσεις με τη συρραφή παραθεμάτων και γενικόλογων χαρακτηρισμών, ως εάν αυτά συγκροτούσαν από μόνα τους τα «αποδεικτικά» τεκμήρια της ορθότητας και καταλληλότητας των «παραδειγμάτων».

β) Τέτοιου είδους «παραδειγματικές εντάξεις» τείνουν να αποκρύψουν κατά πρώτο λόγο την ιστορικότητα των κοινωνικών (ταξικών) ανταγωνισμών, συνακόλουθα τους φορείς (κοινωνικές τάξεις) και τα σύστοιχα οικονομικά, κοινωνικά, πολιτικά και ιδεολογικά (στην περίπτωση μας και εκπαιδευτικά) διακυβεύματα και, κατά δεύτερο λόγο, τείνουν να προβάλλουν την αυτονόμηση του «πολιτικού», μετατρέποντάς το σε εξατομικευμένες πολιτικές αντιπαλότητες ή αντιπαραθέσεις. Δεν είναι, λοιπόν, τυχαίο που το περίφημο «συγκείμενο», ή, αλλιώς, «τοπίο της εποχής» ανευρίσκεται μόνο ως φραστική διατύπωση στο «κείμενο» της Μπουζάκειας αφήγησης. Όπως, ακόμα, δεν είναι τυχαίο πως ό,τι εδώ ονομάζεται π.χ. «συμπαγή και συγκρουόμενα ρεύματα» (σ. 127) είναι απλώς φρέσκος αέρας, χωρίς αναφορά δηλ. σε συγκεκριμένες, ιστορικά καθορισμένες πραγματικότητες και ταξικές συγκρούσεις. Όπως, τέλος, δεν είναι τυχαίο που η ίδια «σιδερένια φορεσιά» χρησιμοποιείται αυτούσια για την «ερμηνεία» δυο διαφορετικών ιστορικών συγκυριών (1930-1932 και 1964-1965).

γ) Η ιδεολογία του «λειτουργισμού» -εδώ στο δεύτερο τόμο τα φτερά ψαλλιδίστηκαν και το «φονξιοναλιστικό» πετάχτηκε στο καλάθι- όπως την ανέλυσα στην κριτική μου για τον πρώτο τόμο, παράγει συγκεκριμένα αποτελέσματα και σε επίπεδο θεωρίας για το σχολείο. Διαμορφώνει π.χ. μια σύστοιχη αντίληψη για την «κοινωνική» λειτουργία του, σύμφωνα με την οποία οφείλει κανείς να εγκαθιδρύσει μια νέα διχοτομία ανάμεσα σε «παρεχόμενα προσόντα» από το σχολείο και στον «ιδεολογικοπολιτικό» του ρόλο. Ιδού μια εκπαιδευτική μεταμόρφωση της περιώνυμης αντίληψης για

την πρωτοκαθεδρία του «πολιτικού». Δεν είναι, έτσι, τυχαίο που ο αυστηρός μεθοδολόγος, θέλοντας να δείξει πώς θα «πρέπει να ιδωθεί» [sic] το «λειτουργικό παράδειγμα κάτω από το πρίσμα των ελληνικών ιδιαιτεροτήτων»¹ (σ. 127), γράφει τα επόμενα, παντελώς ανιστόρητα: «...μιας μεταρρυθμιστικής προσπάθειας που αναλαμβάνεται σε μια χώρα που ιστορικά, ως χώρα που [basta!] αναζητά την εθνική της ολοκλήρωση [Μάλιστα, το 1964!] είχε δώσει έμφαση [η χώρα!] στον ιδεολογικοπολιτικό ρόλο του σχολείου και όχι στη λειτουργία παροχής προσόντων» (σ. 127). Αφήνοντας στην άκρη, για ευνόητους λόγους, τα περί εθνικής ολοκλήρωσης το 1964, θα μπορούσε ο αναγνώστης να συμφωνήσει πως στη «χώρα» η έμφαση δινόταν και δίνεται στο δεύτερο σκέλος αυτής της διχοτομίας, αν βέβαια υποθέσουμε, προς στιγμή, πως αυτή η διχοτομία, ως τέτοια, έχει κάποια ευρετική αξία.

δ) Η αναπτυσσόμενη καπιταλιστική οικονομία της δεκαετίας του '60 στη «χώρα» (μέσα στα πλαίσια, φυσικά, του διεθνούς καταμερισμού της εργασίας και υπό τη νατοϊκή «προστασία»), οι κοινωνικο-πολιτικές συγκρούσεις και η μεταναστευτική «πολιτική», το κράτος της αστικής εθνοφροσύνης (τα περίφημα πιστοποιητικά «κοινωνικών φρονημάτων») και η δόμηση των κυρίαρχων ομάδων, η πολιτική ανάκαμψη της ηττημένης Αριστεράς, η ενεργητική παρέμβαση των μαζών στο πεδίο της πολιτικής και οι φοιτητικές διεκδικήσεις -για να αναφέρω τηλεγραφικά κάποιες βασικές όψεις των κοινωνικο-πολιτικών αγώνων αυτής της περιόδου²- όλα αυτά διαγράφηκαν με μια μονοκονδυλιά και υποκαταστάθηκαν στη Μπουζάκεια «ερηνεία» από τη «χώρα που αναζητά [ενεστώςτας διαρκείας...] την εθνι-

1. Υποθέτω πως εδώ ο κ. Μπ. υιοθετεί την πρόταση του Α. Καζαμία, *ό.π.*, σ. 466, σύμφωνα με την οποία το «πολυδιάστατο» ερμηνευτικό πλαίσιο πρέπει να λαμβάνει υπόψη τις παραμέτρους και ιδιαιτερότητες της κοινωνικής υποδομής της ελληνικής εκπαίδευσης». Πώς τώρα αυτές οι «ιδιαιτερότητες» ταυτίστηκαν μόνο με την έννοια της «εθνικής ολοκλήρωσης της χώρας» το 1964, παραμένει ασφαλώς άλυτο ερμηνευτικό μυστήριο.

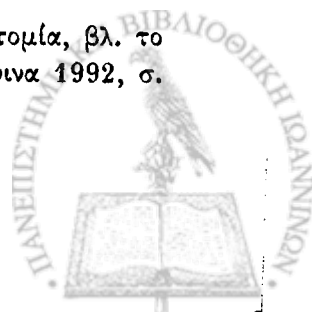
2. Υποθέτω και πάλι πως ο ικανός ιστοριοδίφης δε μελέτησε προσεκτικά το προηγούμενο βιβλίο του Κ. Τσουκαλά, το οποίο βιάστηκε, όπως είδαμε, να σχολιάσει σ' ένα σημείο του. Διαπιστώνω, ωστόσο, πως, από την έκδοση αυτού του βιβλίου ως το 1998, κυκλοφόρησαν κάμποσα ελληνόγλωσσα έργα για το «συγκείμενο» αυτής της περιόδου, τα οποία απουσιάζουν από τη βιβλιογραφία του δεύτερου τόμου του «πονήματος». Βλ. Σπύρος Σακελλαρόπουλος, *Τα αίτια του απριλιανού πραξικοπήματος. 1949-1967: Το κοινωνικό πλαίσιο της πορείας προς τη δικτατορία, «Νέα Σύνορα»* Λιβάνης, Αθήνα 1998, όπου και η προηγούμενη σχετική βιβλιογραφία. Ειδικότερα για την εκπαιδευτική πολιτική αυτής της περιόδου, εξακολουθώ να θεωρώ πειστική την ανάλυση και ερμηνεία που αναπτύσσεται στο βιβλίο μου *Προγράμματα...* σ. 273-283, μόλο που εστιάζεται στο θέμα της σχολικής γνώσης.

κή της ολοκλήρωσης» το 1964 και από τα «ρεύματα» και την «καθαρά ελληνική [πώς το ξέρει;] κρένα συγκρούσεων από τις αρχές του αιώνα...»! (σ. 127). Εξαιτίας, λοιπόν, αυτής της υποκατάστασης -θα την εξηγήσουμε πιο κάτω- ακόμα κι αν μπορούσε ο ευσεβής βιογράφος να υποθέσει το ειδικό βάρος του «ιστορικού φορτίου» στις ελληνικές συνθήκες του 1964, πάλι θα ήταν υποχρεωμένος να προσεγγίσει και να αναλύσει -αν μπορούσε- τους συγκεκριμένους μετεμφυλιακούς κοινωνικούς όρους, οι οποίοι αυτή τη χρονική περίοδο καθιστούσαν λειτουργικό (δηλ. βαρίδι του παρελθόντος) αυτό το ιστορικό (θα έπρεπε να οριστεί) φορτίο. Θα έπρεπε έτσι, τελικά και απ' αυτή την «οπτική» να ενεργοποιήσει ερευνητικά την έννοια του «συγκείμενου» και φυσικά να απορρίψει ως ατελέσφορο το «παράδειγμα». Τότε, βέβαια, δε θα διασχίζαμε το πέλαγος της Μπουζάκειας αφήγησης...

ε) Η φορμαλιστική και στατική αντίληψη που συνοδεύει τέτοιες «παραδειγματικές» κατασκευές αποδεικνύεται και από την επόμενη ρητή ομολογία του ίδιου του κ. Μπ., όταν αναρωτιέται «αυτοκριτικά» για την τύχη της μεταρρύθμισης, μετά την παραίτηση της κυβέρνησης του Γ.Π. (Ιούλιος 1965): «Έτσι για τον ιστορικό ερευνητή ανακύπτουν ερωτήματα που ουσιαστικά δεν έχουν τεθεί [από ποιον; πότε;] αλλά ούτε κι εμείς θέσαμε με αφορμή την παρούσα μελέτη γιατί στο ξεκίνημά της δε διαθέταμε κρίσιμα ιστορικά τεκμήρια. Τα ερωτήματα αυτά αφορούν στην κρίσιμη περίοδο από 15-7-1965 μέχρι 21-4-1967»[ακολουθούν 3 «κρίσιμα» συναφή ερωτήματα] (σ. 117). Τι να πρωτοθαυμάσει εδώ ο υπομονετικός αναγνώστης: Τον αγοραίο εμπειρισμό που υποβαστάζει αυτή την «ομολογία» και φυσικά κονιορτοποιεί τις εισαγωγικές μεθοδολογικές διακηρύξεις του ιστοριοδίφη; Το διακοσμητικό πλέον ρόλο των υπ. αρ. 5, 8, 10 και 13 εισαγωγικών «ερωτημάτων» του; Τη στοιχειώδη έλλειψη μιας προηγούμενης γνώσης για την «κρίσιμη» περίοδο της λεγόμενης «αποστασίας», τη στιγμή που ο ίδιος χαρακτηρίζει ελαφρά τη καρδιά «γνωστά» (σ. 115) τα «Ιουλιανά»; Την αδυναμία του να διατυπώσει γόνιμες υποθέσεις, με βάση την ίδια τη δική του βασική παραδοχή για την «πρόταξη του πολιτικού»; Όλα αυτά, ασφαλώς, και μαζί την ευρετική στειρότητα του «παραδείγματος». Η αφήγηση του κ. Μπ. συντρίβεται έτσι στην ξέρα του εμπειρισμού και στον ύφαλο του ιδεολογήματος «εξωτερική-εσωτερική» μεταρρύθμιση¹, μια και η «κατόπιν εορτής» οπτική του προσηλώνεται αποκλειστικά σε «αδημοσίευτα ιστορικά ντοκουμέντα» που περιήλθαν στην κατοχή του «μετά το ξεκίνημα της παρούσας μελέτης». Ιδού, λοιπόν, ένας εγγενής μεθοδολο-

1. Για τη γνωστή συνομοταξία, που υιοθετεί αυτή την ιδεολογική διχοτομία, βλ. το άρθρο μου, «Το ιδεολόγημα του 'Curriculum'», *Δωδώνη*, τόμ. ΚΑ' Ιωάννινα 1992, σ. 57-58.

γικός περιορισμός, συναρτημένος μ' άλλες προφανείς αιτίες, που εξηγεί γιατί ο κ. Μπ. και η «ερευνητική ενδεκάδα» δεν επιδόθηκαν στο ξεφύλλισμα πολύ γνωστών δημοσιευμένων «ντοκουμέντων», όπου θα μπορούσαν ενδεχομένως να διαπιστώσουν, ανάμεσα σ' άλλα, και τα επόμενα: Πως οι λεγόμενοι «αποστάτες» -ο όρος διατηρεί το άρωμα της παπανδρείκής ευσέβειας του κ. Μπ. -είχαν καταθέσει (στις 7-7-1966) νομοσχέδιο για την οργάνωση της ανώτατης εκπαίδευσης¹. πως τόσο ο Ε. Παπανούτσος² όσο και ο Α. Παπανδρέου³ διασταύρωσαν τα επιχειρήματά τους με εκείνα των Στ. Αλαμανή και Κ. Μητσοτάκη· πως μάλλον είναι βάσιμη η μεταγενέστερη μαρτυρία για την έλλειψη «ολοκληρωμένου σχεδίου για την αναδιοργάνωση του ελληνικού πανεπιστημίου από την Ένωση Κέντρου»⁴ κτό. Μόνο μια συστηματική διερεύνηση αυτής της συγκυρίας ως την απριλιανή δικτατορία του 1967, πέρα από τη στειρότητα των «παραδειγμάτων», θα επέτρεπε σε κάθε αρχάριο βιογράφο του Γ.Π. να απαντήσει στο ερώτημα γιατί «τόσο ο Στεφανόπουλος όσο και ο Αλαμανής τοποθετούνται υπέρ της μεταρρύθμισης» (σ. 122). Η εξήγηση που μας προσφέρει ο κ. Μπ., πως «οι κεντρογενείς [με ποιο κριτήριο;] δυνάμεις που βρίσκονται στο Υπουργείο Παιδείας φαίνεται να διάκεινται φιλικά απέναντι στη μεταρρύθμιση επιθυμώντάς, ίσως, και να καρπωθούν πολιτικά την υλοποίησή της...» (σ. 123 - 124) αναπαράγει τυφλά, μαζί με την ιστοριογραφία των προθέσεων, την κυρίαρχη παπανδρείκη εκδοχή του 1965-1966 για τη «φθορά» και την «αποψίλωση» της «Ένωσης Κέντρου». Η υπερβολική ευσέβεια δεν είναι, ως γνωστόν, καλός σύμβουλος στην επιστημονική έρευνα της ιστορίας. Γιατί δεν επιτρέπει στον κ. Μπ. να δει την εξήγηση αυτής της έντονης και διαρκούς πολιτικής κρίσης (1966-1967) και ως σημερινό πολιτικό και ιδεολογικό διακύβευμα, με προφανείς επιπτώσεις στην «εικόνα» πολιτικών κομμάτων και προσώπων. Πράγματι ο μεθοδολογικός αναστοχασμός δεν αφορά μόνο την «ερμηνευτική»...

1. Βλ. την εφημ. *Ελευθερία*, 3-7-1966, που στήριζε τις πολιτικές επιλογές του Κ. Μητσοτάκη, να σπεύδει νωρίτερα να το εξαγγείλει πανηγυρικά.

2. Βλ. την αρθρογραφία του στο *Βήμα*, 22-7-1966 και 20, 21-9-1966.

3. Βλ. το *Βήμα*, 31-7-1966 και 2-8-1966 (για τον Α. Παπανδρέου) και *Ελευθερία*, 11 έως 13-9-1966 (για τον Κ. Μητσοτάκη). Όσο για την κριτική από αριστερά βλ. ενδεικτικά, Μανώλη Μυλωνάκη, «Το νομοσχέδιο για την Ανώτατη Παιδεία», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 22 (1966), σ. 452-455, Εταιρεία Μελετών Οικονομικής και Κοινωνικής Αναπτύξεως, «Ανώτατη Παιδεία και επιστημονική έρευνα», στο ίδιο, τχ. 23 (1966), σ. 483-494, Γιώργη Αθανασιάδη, «Το νέο νομοσχέδιο ανωτάτης παιδείας και επιστημονικής έρευνας», *Ελληνική Αριστερά*, τχ. 42 (1967), σ. 54-63.

4. Αναφέρεται στο, Άννη Βρυχεία και Κώστας Γαβρόγλου, *Απόπειρες μεταρρύθμισης της ανώτατης εκπαίδευσης 1911-1981*, *Σύγχρονα Θέματα*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 50, σημ. 126. Αυτό το έργο βιβλιογραφείται, ωστόσο, στις Μπουζάκειες «Πηγές για την εκπαιδευτική θεωρία του Γ.Π....» (σ. 149).

5. Οφείλω, όπως τόνισα πιο πάνω, μια εξήγηση στον υπομονετικό αναγνώστη. Ας την τεκμηριώσουμε αρχίζοντας από τις κοινωνιολογικές επιδόσεις του κ. Μπ. Διαβάζουμε: «Η καταγραφή των θεσμικών παρεμβάσεων του Γ.Π. καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο δείχνει ότι ο Γ.Π. είχε διαμορφωμένη μεταρρυθμιστική αντίληψη για κρίσιμα πολιτικά ζητήματα που έχουν σχέση με τα ερωτήματα: ποια εκπαίδευση, για ποια κοινωνία, με ποια μέσα, με ποιο εκπαιδευτικό, με ποια σχολική γνώση» (σ. 127). Πρόκειται, πράγματι, για θεμελιακά ερωτήματα, για τα οποία ο αναγνώστης θα περίμενε να βρει στα περίφημα «καταληκτικά συμπεράσματα» (αφορούν τόσο «αυτόν όσο και τον προηγούμενο τόμο» σ. 124) σύντομες και περιεκτικές απαντήσεις. Ας δούμε από πιο κοντά το ζήτημα «για ποια κοινωνία». Βρίσκουμε εδώ, σ' αυτές τις δέκα σελίδες των «καταληκτικών συμπερασμάτων- απαντήσεων στα ερωτήματα» (σ. 124-135), εκτός από την πρωτότυπη, à la Taïne, αναφορά στην έννοια της «χώρας» (σ. 125, 127-128, 134), μια σειρά από λαμπρούς κοινωνιολογικούς όρους, όπως: «Ευρύτερες κοινωνικές ομάδες» (σ. 125, 126, 134)· «ευπαθείς κοινωνικές ομάδες» (σ. 126)· «προηγμένες δυτικές κοινωνίες» (σ. 127)· «κοινωνικές ανισότητες» (σ. 129)· «εθνική αναγέννηση» (σ. 131)· «πρόβλημα της κοινωνίας» (σ. 133)· «γενικότερη πολιτική εκδημοκρατισμού και εκσυγχρονισμού της κοινωνίας» (σ. 133)· «κοινωνική συνείδηση» (σ. 126, 133)· «ψυχές των πιστών» (σ. 134)· «διεθνής εμπειρία» (σ.134) κτό. Δε συμπεριέλαβα εδώ τους όρους «τοπίο», «συνθήκες» κτλ., τους οποίους εμπέδωσε από την αρχή ο αναγνώστης.

Πρέπει, εδώ, να ομολογήσω την αδυναμία μου στο γνωστό στίχο του Μαλλαρμέ, δηλ., ανάμεσα σ' άλλα, και στην εκτίμηση που τρέφω για τις μνημονικές ικανότητες του αναγνώστη. Μπορώ να βεβαιώσω και ν' αποδείξω ανά πάσα στιγμή πως ο αναγνώστης μου θυμάται ευκρινέστατα ότι ο κ. Μπ. παλαιότερα, σ' άλλη πολιτική συγκυρία, χρησιμοποιούσε σε γραφτά του άλλους όρους για να προβεί σε μια «κριτική», όπως την ονόμαζε, θεώρηση της ίδιας εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964. Τότε (το 1986) έγραφε με τον ίδιο δογματικό τρόπο: «Η ετεροκαθοριζόμενη (ΕΟΚ) ανάγκη καπιταλιστικής ολοκλήρωσης της περιφέρειας, όπου ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής ενώ είναι κυρίαρχος δεν έχει την τάση να γίνει μοναδικός [sic], η ανάγκη δηλ. του αστικού εκσυγχρονισμού της, θα απαιτήσει τον αντίστοιχο εκσυγχρονισμό και της εκπαίδευσης. Αίτημα βέβαια παλαιό αλλά ανεκπλήρωτο. Και τη μεταρρυθμιστική προσπάθεια του 1964 θα επιχειρήσουν τα φιλελεύθερα εκείνα στοιχεία της ελληνικής αστικής τάξης...». [Εδώ φιγουράρει μια παραπομπή σε βιβλίο του Ν. Πουλαντζά.]. Για να μην υπάρξει, βέβαια, καμιά απολύτως αμφιβολία για τον αστικό χαρακτήρα αυτής της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, θα σπεύσει ο εμβριθής θιασώτης

της θεωρίας της «εξάρτησης» να τονίσει απερίφραστα: «Η μεταρρύθμιση του 1964 αποτελεί την πιο ολοκληρωμένη [μια ολοκληρωμένη γράφει το 1999] και πειστική [sic] μέχρι τώρα [το 1986] πρόταση [ο ίδιος όρος και το 1999] αστικού εκσυγχρονισμού της ελληνικής εκπαίδευσης [ο αστικός έκανε φτερά το 1999]¹.

Ο απροκατάληπτος αναγνώστης έχει πολύ καλά προπονηθεί στις ιστορικο-συγκριτικές αναλύσεις και ερμηνείες, διασχίζοντας τη Μπουζάκεια αφήγηση, γι' αυτό και αντιλαμβάνεται εύκολα τι χωρίζει και τι συνδέει τις δυο «κριτικές θεωρήσεις» του δεινού ιστοριοδίφη. Τόσο από την άποψη των εννοιολογικών εργαλείων -οι υπογραμμισμένοι όροι της «θεώρησης» του 1986 έχουν τώρα ριχτεί στο καλάθι των αχρήστων- όσο και από την άποψη των σωπηρών πολιτικών προκείμενων. Έχοντας ακόμα διαβάσει την κριτική μου για τον πρώτο τόμο του «πονήματος», όπου διεξοδικά αναλύονται και ερμηνεύονται πολιτικά οι νέες «κοινωνιολογικές» προσχωρήσεις του κ. Μπ.², δικαιούται τώρα να αναρωτηθεί: Ποια από τις δυο θεωρήσεις- προσεγγίσεις, εκείνη του 1986 ή η τωρινή του 1999, έγινε, όπως διατείνεται σήμερα ο απροκατάληπτος κ. Μπ., με «αυστηρά μεθοδολογικά και επιστημονικά κριτήρια» (σ. 19); Γιατί, ως γνωστόν, με τέτοιες εξόφθαλμες εννοιολογικές διαφορές, *tertium non datur*. Κι ακόμα ειδικότερα: Ωρίμασε, άραγε, επιστημονικά και πόσο ο λαμπρός ιστοριοδίφης του 1986, ώστε να αχρηστεύει με τόση ευκολία το εννοιολογικό του οπλοστάσιο και να αφήνεται στην εννοιολογική ασάφεια και αοριστία των δημοσιογραφικών όρων του 1999³; Όλη η προηγούμενη ανάλυση επιτρέπει τώρα να απαντήσουμε αρνητικά και στις δυο προηγούμενες ερωτήσεις μας και να ολοκληρώσουμε την εξήγηση, την οποία οφείλουμε.

1. Σήφη Μπουζάκη, *Νεοελληνική εκπαίδευση (1821-1985)*, Gutenberg, Αθήνα 1986, σ. 104 (το πρώτο) και 108 (το δεύτερο παράθεμα). Πρβλ. τις ίδιες ακριβώς σελ. και στην τρίτη «συμπληρωμένη» έκδοση του ίδιου βιβλίου (2000).

2. «Γεώργιος Α. Παπανδρέου»... σ. 169-175.

3. Ίδου πώς επιχειρεί, στη «συμπληρωμένη» έκδοση του 2000, να παρακάμψει ο ευφυής ιστοριοδίφης αυτά τα δυο ερωτήματα: «Στην παρούσα έκδοση, αποφύγαμε συνειδητά να επιφέρουμε αλλαγές, γιατί πιστεύουμε ότι κάθε εργασία θα πρέπει να εκφράζει και την εποχή της [sic] αλλά και το συγγραφέα με τα επιστημονικά και ερμηνευτικά [Μόνο; Με τη ρητή πολιτική ιδεολογία τι γίνεται;] εργαλεία του σ' εκείνη τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή...» Σήφη Μπουζάκη, *ό.π.*, σ. 9 (της έκδοσης του 2000). Για ευνόητους λόγους, ο κ. Μπ. αποφεύγει εδώ, έστω και αυτοκριτικά (άραγε γνωρίζει τις προϋποθέσεις της αυτοκριτικής;) να πληροφορήσει τους αναγνώστες του («φοιτητές, εκπαιδευτικούς και ερευνητές!») για τα εξής απλά πράγματα: Ποια ήταν αυτά τα «εργαλεία» του τότε, πώς και γιατί τα επέλεξε, με ποιο τρόπο η «εποχή» και η «συγκεκριμένη χρονική στιγμή» συνέβαλαν ή καθόρισαν αποφασιστικά την επιλογή αυτών των «εργαλείων», πώς και πόσο η «ερμηνεία» του εξέφραζε με τη σειρά της την «εποχή» και τη «στιγμή», πόσο αποδοτικά αποδείχτηκαν, τουλάχιστο στο συμβολικό επίπεδο, αυτά τα

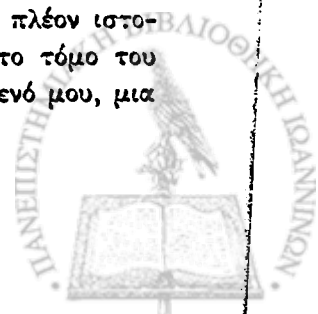
Μεταθανάτια δικαίωση. Στην κριτική μου για τον πρώτο τόμο του «πονήματος» είχα δείξει συγκεκριμένα πώς η Μπουζάκεια αφήγηση για τον «πολιτικό της παιδείας» έμπαινε στην υπηρεσία του σημερινού «πράσινου» εκπαιδευτικού εκσυγχρονισμού. Δεν πρόκειται να την επαναλάβω εδώ και για τον δεύτερο τόμο. Θα τη συμπληρώσω -μια και το «πόνημα» ολοκληρώθηκε- με τις επόμενες γενικές παρατηρήσεις:

1. Σ' αυτόν το δεύτερο τόμο, ο συγγραφικός οίστρος του κ. Μπ. κοιντεύει σχεδόν να εκμηδενιστεί. Φαίνεται πως η προηγούμενη κριτική μου κυριολεκτικά του ψαλλίδισε τα φτερά της ευσέβειάς του προς τον Γ.Π. Γιατί τώρα δεν τόλμησε π.χ. να βαφτίσει τον Γ.Π. «αποφασιστικό τιμονιέρη» κι ούτε να χαρακτηρίσει ως «επαναστατική» την εκπαιδευτική πολιτική του. Μαζί με τον «φονξιοναλισμό» και τον Parsons χάθηκε κι ένα μεγάλο μέρος από τη ρητορεία των «δια-κοσμητικών» επιθέτων. Τα αποτελέσματα τα βλέπει ο αναγνώστης ακόμα και στη δομή των «καταληκτικών συμπερασμάτων», όπου ο «κριτικός απολογισμός της παρουσίας του Γ.Π. στο Υπουργείο Παιδείας» (σ. 125) αποδιαρθρώνεται με εμβόλιμες αοριστολογίες, όπως αυτές που είδαμε για τη «χώρα» και την «κοινωνία».

2. Ένα τέτοιο ρητορικό λήφτινγκ ανέδειξε πιο καθαρά -και φυσικά χωρίς τη συνδρομή της ξεκάρφωτης «μεθοδολογίας»- τη διαρκή παρουσία μιας κακότεχνης πρακτικής να κόβονται και να ράβονται κατά το δοκούν τα ιστορικά «γεγονότα» στα μέτρα μιας «αγιογραφικής» προσέγγισης της δράσης και των αντιλήψεων του Γ.Π. Οι «μαύρες τρύπες» στην αφήγηση αποτελούν το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα για τη λειτουργία και τα αποτελέσματα αυτής της πρακτικής.

3. Τα αρχικά «ερωτήματα» που συνδέονται με μια «ιστορικο-συγκριτική και κοινωνιολογική» προσέγγιση έμειναν αναπάντητα, μια και συστηματικά, παρόλες τις εμφαντικές διακηρύξεις, το περίφημο μεταμοντέρνο «συγκείμενο» είχε προ πολλού εγκαταλείψει τη Μπουζάκεια αφήγηση. Στη θέση του ήρθε έτσι, αναγκαστικά, να θρονιαστεί για τα καλά ένας «λειτουργικός» συνδυασμός «ονοματολαγνείας» και «τσιτατολογίας». Αυτός υποκατέστησε τα αναλυτικά δεδομένα και φυσικά ευνόησε την ακώλυτη «ερμηνευτική» απόληξη του «φιλελεύθερου λειτουργικού παραδείγματος». Εντεύθεν πάντοτε της ιστορικής πραγματικότητας.

εργαλεία, ποια απ' αυτά και γιατί έπαψε πια να χρησιμοποιεί και, τέλος, πόσο και γιατί είναι πιο «εκσυγχρονισμένα» ή «αποδοτικά» τα νέα εργαλεία; Ο αναγνώστης δεν περίμενε βέβαια απαντήσεις από τον κ. Μπ. Μπορεί, ασφαλώς, να βρει μια πειστική εξήγηση αυτής της υποτιθέμενης «εργαλειακής» μεταστροφής του μετανεωτερικού πλέον ιστοριοδίφη στις αχροτελεύτιες σελίδες της παραπάνω κριτικής μου στον πρώτο τόμο του πονήματος (κυρίως στη σ. 173). Σ' αυτήν εδώ, θα βρει, πιο κάτω στο κείμενό μου, μια συμπληρωματική εξήγηση.

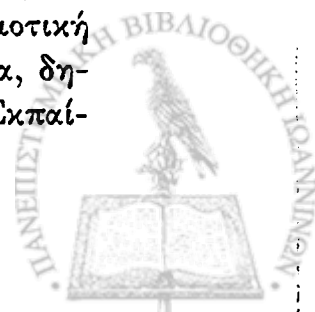
4. Η αποδεικτική ισχύς της αφήγησης υποκαταστάθηκε προεξαγγελτικά και συστηματικά από το ιδεολόγημα της «έντονης», «συνεχούς» και κυρίως «ευθύγραμμης» παρουσίας του Γ.Π. στις συζητήσεις για την εκπαίδευση και, φυσικά, στην άσκηση υπουργικής εκπαιδευτικής πολιτικής. Μια συγκεκριμένη αντίληψη για την ευθύγραμμη και σταθερή εκπαιδευτική πορεία του Γ.Π. από το 1911 έως το 1966, χωρίς τομές, χάσματα και αλλαγές, συγκροτεί έτσι τον πυρήνα της Μπουζάκειας «αγιογραφίας»: Το γνωστό ιδεολόγημα του *homunculus mundus* της παραδοσιακής βιογραφίας υποβαστάζει τελικά το περιεχόμενο και τη δομή αυτής της «αγιογραφίας».

5. Όλες οι παραπάνω επιδόσεις συμβάλλουν κυρίως σε μια α-πολιτική σκιαγράφηση του «πολιτικού της παιδείας», μια και, κάτω από τη ρητορική του «απαραίτητου ρεαλισμού», διαγράφεται σιωπηρά η εικόνα του αταξικού σχολείου και τα αναγκαία συμπληρώματά της, η «κοινωνία», η «εκπαιδευτική κοινότητα», η «εθνική αναγέννηση» κτό. Προκύπτει έτσι η γνώριμη «αντίφασις εν τοις όροις», που ανευρίσκεται σε κάθε δοξαστική παράγραφο της «σχέσης και της θέσης του Γ.Π. απέναντι στα εκπαιδευτικά ζητήματα».

6. Αυτή η α-πολιτική σκιαγράφηση του πολιτικού Γ.Π. ερμηνεύει και την απουσία της ιστοριογραφικής εγρήγορσης για τα συγκεκριμένα ομόλογα διακυβεύματα παλαιότερων προσεγγίσεων της ζωής και της δράσης του Γ.Π. Οι αλλεπάλληλες, μικρές ή μεγάλες, προηγούμενες απόπειρες αγιογράφησης του Γ.Π. δεν τάραξαν τη μακάρια βεβαιότητα του κ. Μπ. για την ορθότητα του εγχειρήματός του. Αντίθετα, φαίνεται, πως συνέβαλαν στην ενίσχυση της ευσέβειάς του, δηλ. τελικά στις γνωστές επιδόσεις της αφήγησής του. Ιδού, τελικά, και το επιστημολογικό υπόβαθρο των «αυστηρών μεθοδολογικών και επιστημονικών κριτηρίων»...

Όλες οι προηγούμενες γενικές παρατηρήσεις, που απορρέουν βήμα-βήμα από το συστηματικό «ξετίναγμα» του παρόντος τόμου, οδηγούν τώρα τον αναγνώστη να διακρίνει εύκολα το ιδεολογικο-πολιτικό διακύβευμα της Μπουζάκειας αφήγησης. Αυτό δεν είναι παρά η μεταθανάτια δικαίωση του Γ.Π. για τη σχέση και τη θέση που πήρε απέναντι στα εκπαιδευτικά ζητήματα. Η ιστορία μ' άλλα λόγια δικαίωσε τον «πολιτικό της παιδείας».

Για να μη νομίσει, βέβαια, κάθε ομοϊδεάτης του κ. Μπ., πως εδώ υπερβάλλω απλώς ή διαστρεβλώνω συνειδητά τη θέση του απροκατάληπτου ιστοριοδίφη, σπεύδω να αντιγράψω αυτολεξεί τις επόμενες καταληκτικές ρήσεις του: «Όταν [ο Γ.Π.] καλείται να θεσμοθετήσει τη δημοτική γλώσσα ως γλώσσα της εκπαίδευσης, το κάνει με προσεκτικά βήματα, δημοτική στο δημοτικό, παράλληλα με την καθαρεύουσα στη Μέση Εκπαί-

δευση, πιστεύοντας, όπως συχνά το διακηρύσσει, στην τελική επικράτηση της δημοτικής για να έρθει η δικαίωση [sic] το 1976» (σ. 134). Και αμέσως πιο κάτω κυριολεκτικά: «Ο Γ.Π. δεν είναι ο μόνος μεγάλος πολιτικός αυτόν τον αιώνα που δεν θα δει το έργο του να ολοκληρώνεται... Η δικαίωση θα έρθει μετά θάνατον [sic]» (σ. 134).

Αν ο κ. Μπ. νόμιζε πως, στον πρώτο τόμο του «πονήματός» του, μπορούσε να δικαιώσει με τον «φονξιοναλισμό» της διετίας 1930-1932 τον σημερινό εκπαιδευτικό «εκσυγχρονισμό», τον οποίο επαγγέλλεται και εφαρμόζει η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, γιατί δε θα μπορούσε τώρα με το δεύτερο τόμο να ολοκληρώσει την αφήγησή του για τον Γ.Π. με το αλήστου μνήμης σύνθημα: «Ο αγώνας τώρα δικαιώνεται»¹; Ως δια μαγείας, όλοι οι κοινωνικο-πολιτικοί και ιδεολογικοί αγώνες μετά το θάνατο του Γ.Π. δεν είχαν, για τον κ. Μπ., παρά ένα και μοναδικό στόχο: Αυτή τη μεταθανάτια δικαίωση. Ιδού, λοιπόν, και το φωτοστέφανο της συνολικής «αγιογραφίας» για τον Γ.Π.

Έτσι, τελικά, δε θα εκπλαγεί ο αναγνώστης μου, όταν θα μάθει πως αξιότιμοι θιασώτες του τωρινού εκσυγχρονισμού και ευλαβείς, φυσικά, στη μνήμη του Γ.Π. τίμησαν με δημόσια εκδήλωση την έκδοση και του δεύτερου τόμου του «πονήματος»² και πως κάποιои, ομότεχνοι (μόνο;) του κ. Μπ., βιάστηκαν υπερβολικά να επιδαψιλέψουν το βιβλίο με ομόλογα βιβλιοπαρουσιαστικά εγκώμια³. Πράγματι και ο αγώνας του κ. Μπ. τώρα δικαιώνεται...

1. Με την οπτική της «δικαίωσης» ερμηνεύει τελικά και τη δράση του «καρχιτέκτονα της μεταρρύθμισης», γράφοντας δηλ. για τον Ε. Παπανούτσο: «Σε αντίθεση με όλους τους άλλους πρωτοπόρους δημοτικιστές [Με τον Ι. Κακριδή τι γίνεται;] είδε, έστω και αργά, τη δικαίωση αγώνων και αγωνιών μιας ζωής...» (σ. 133).

2. Τα ονόματά τους στο ρεπορτάζ του *Βήματος*, 30-6-1999.

3. Λαμπρό παράδειγμα ο Γιώργος Λεοντσίνης, «Αιτήματα μεταρρύθμισης», *Το Βήμα*, 26-9-1999, του ίδιου, «Για τον Έγερση της Δημοκρατίας», *Διαβάζω*, αρ. 412 (Νοέμβριος 2000) σ. 82-88. Απ' αυτό το τελευταίο, σταχυολογώ ένα μόνο σπαρταριστό δείγμα: «Ο κ. Σ. Μπουζάκης, εμπειρότατος στην έρευνα και κατ' εξοχήν στην κριτική προσέγγιση της ιστορίας της νεοελληνικής εκπαίδευσης...» (σ. 84). Τα σχόλια περιττεύουν.

